

Міністерство освіти та науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»
з теми: **«ГАРМОНІЗАЦІЯ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ ПЕДАГОГАМИ ТА**
УЧНЯМИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ ЗАСОБАМИ
НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ»

Виконала: здобувачка вищої освіти
освітньої програми «Спеціальна освіта.
Олігофренопедагогіка»
спеціальності 016 Спеціальна освіта
спеціалізації 016.02 Корекційна
психопедагогіка

заочної форми здобуття вищої освіти

Молофій Світлана Іванівна

Керівник: **Дмітрієва О. І.**, кандидат
педагогічних наук, доцент, доцент кафедри
спеціальної та інклюзивної освіти

Рецензент _____

Кам'янець-Подільський, 2025р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ПЕДАГОГІВ І УЧНІВ У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ.....	7
1.1. Поняття взаємодії педагогів і учнів у процесі освітньої діяльності.....	7
1.2. Особливості педагогічної взаємодії з учнями з особливими освітніми потребами	13
1.3. Роль невербальної комунікації у взаємодії педагогів і учнів з особливими освітніми потребами.....	20
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ГАРМОНІЗАЦІЇ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ ПЕДАГОГАМИ ТА УЧНЯМИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ ЗАСОБАМИ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ.....	28
2.1. Обґрунтування методики констатувального дослідження.....	28
2.2. Аналіз отриманих результатів.....	36
2.3. Методичне забезпечення гармонізації взаємодії між педагогами та учнями з особливими освітніми потребами засобами невербальної комунікації.....	48
ВИСНОВКИ.....	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	60
ДОДАТКИ.....	67
Додаток А. Анкета для педагогів.....	67
Додаток Б. Тест на емоційний інтелект	71
Додаток В. Опитування для батьків.....	80
Додаток Г. Методика «Невербальний портрет педагога».....	82

ВСТУП

Актуальність дослідження. Гармонізація взаємодії між педагогами та учнями з особливими освітніми потребами є важливою складовою сучасної педагогічної практики, оскільки взаєморозуміння між учасниками навчального процесу визначає успішність освітнього процесу, розвиток учнів і їхню соціалізацію в суспільстві. Підвищення ефективності взаємодії, особливо між педагогами і дітьми з особливими освітніми потребами є важливою проблемою, що вимагає пошуку нових методів, які дозволяють подолати бар'єри в комунікації між вчителями та учнями.

Дослідження взаємодії з дітьми з особливими освітніми потребами охоплює широкий спектр аспектів, які необхідно виконати в освітньому процесі. Однією з важливих категорій дітей з особливими освітніми потребами є діти з порушенням слуху, для яких комунікація ускладнена. Проте важливо також приділяти увагу й іншим групам дітей, зокрема тим, хто має розлади аутистичного спектра, порушення мовленнєвого чи інтелектуального порушення, а також усім дітям, які потребують спеціальних умов навчання та підтримки.

Діти з розладами аутистичного спектра можуть мати труднощі в соціальному спілкуванні у поведінкових аспектах, що вимагають особливих підходів під час навчання та розвитку навичок комунікації. Діти з порушеннями мовлення можуть мати проблеми з виразністю, артикуляцією, фонематичним сприйняттям або розумінням мовлення. Їм необхідна підтримка спеціалістів, зокрема логопедів, які допомагають розвивати мовленнєві навички та використовують методи корекційної роботи. Діти з інтелектуальними порушеннями потребують індивідуального підходу до навчання, адаптованих програм та використання наочних і практичних методів навчання.

Одним із головних аспектів навчання дітей з особливими освітніми потребами є використання засобів додаткової та альтернативної комунікації (АДК). АДК охоплює різноманітні методи та інструменти, що дозволяють дітям з мовленнєвими труднощами висловлювати свої думки, емоції та потреби.

Серед таких засобів жести, піктограми та комунікативні картки, електронні пристрої, зокрема планшети та спеціальні програми. Ці технології охоплюють голосові синтезатори, які дозволяють дітям з мовленнєвими порушеннями говорити через комп'ютерні пристрої. Застосування таких інструментів значно полегшує навчання та взаємодію для дітей, які мають значні мовленнєві труднощі або зовсім не можуть говорити, дозволяючи їм бути активними учасниками навчального процесу та соціального життя.

Особливо актуальною є проблема навчання та розвитку дітей з порушеннями слуху, оскільки для таких учнів комунікація з іншими людьми є складнішою через обмежену здатність до вербального сприймання та вираження інформації. Невербальна комунікація – це важливий інструмент у навчанні дітей з порушеннями слуху, адже вона дає змогу педагогам ефективно взаємодіяти з учнями, попри мовні бар'єри, що можуть існувати. Врахування невербальних аспектів комунікації, таких як міміка, жести, пози тіла, інтонація, дактилологія, жестова мова та інші сигнали, дозволяє значно покращити взаєморозуміння і сприяє розвитку соціальних навичок учнів.

Застосування невербальної комунікації як одного з основних засобів взаємодії між педагогом і учнем з особливими освітніми потребами є важливим аспектом гармонізації процесу навчання.

Дослідження Н. Компанець, І. Луценко, Л. Коваль, Д. Щербини, О. Главацької, Н. Горішної, Г. Слозанської свідчать про важливість розвитку невербальної комунікації у процесі навчання дітей з особливими освітніми потребами. Актуальність теми полягає в розробці нових підходів до навчання учнів з особливими освітніми потребами через активне використання засобів невербальної комунікації. Такі дослідження допоможуть не тільки підвищити ефективність педагогічного процесу, але й сприятимуть гармонізації взаємодії між педагогами та учнями, що має важливе значення для соціальної інтеграції дітей з особливими освітніми потребами в суспільство та розвитку інклюзивної освіти в Україні.

З огляду на актуальність проблеми нами обрана тема кваліфікаційної роботи магістра «Гармонізація взаємодії між педагогами та учнями з особливими освітніми потребами засобами невербальної комунікації».

Об'єкт дослідження: взаємодія між педагогами та учнями з особливими освітніми потребами.

Предмет дослідження: методи та засоби невербальної комунікації, які застосовують педагоги для покращення взаємодії з учнями з особливими освітніми потребами.

Метою дослідження є розробка методичного забезпечення гармонізації взаємодії між педагогами та учнями з особливими освітніми потребами засобами невербальної комунікації.

Для реалізації поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання:**

1. Здійснити аналіз дослідженості проблеми взаємодії педагогів і учнів у сучасній психолого-педагогічній літературі.

2. Дослідити особливості організації навчання різних категорій учнів з особливими освітніми потребами.

3. Розробити методичне забезпечення процесу гармонізації взаємодії між педагогами та учнями з особливими освітніми потребами засобами невербальної комунікації.

Методи дослідження: теоретичний аналіз наукової літератури для визначення основних понять та підходів до взаємодії педагогів і учнів; спостереження за педагогічною практикою та взаємодією у класах, у яких навчаються учні з особливими освітніми потребами; спостереження за діями вчителів для виявлення характерних особливостей невербальної комунікації; анкетування педагогів для збору даних про досвід використання невербальної комунікації в освітньому процесі; тест на емоційний інтелект (Н. Холл) для оцінки здатності вчителів розпізнавати та розуміти власні емоції та інших; опитування батьків для збору інформації про емоційний комфорт дітей у навчальному середовищі; методика «Невербальний портрет педагога» для виявлення особливостей сприйняття дітьми педагогічної поведінки через

невербальні засоби комунікації; а також статистичний аналіз отриманих результатів для визначення впливу невербальної комунікації на якість взаємодії та навчання учнів.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в можливості їх використання для покращення взаємодії між педагогами та учнями з особливими освітніми потребами засобами невербальної комунікації. Розроблені методичні рекомендації для вчителів щодо застосування невербальних засобів можуть бути використані для створення позитивного емоційного клімату в навчальному процесі, що сприяє кращій взаємодії між учнями з особливими освітніми потребами та педагогами. Крім того, отримані результати можуть бути використані для корекції навчальних методик та адаптації освітнього середовища, враховуючи індивідуальні потреби учнів. Рекомендації також можуть бути корисними для проведення тренінгів і курсів підвищення кваліфікації для педагогів, які працюють з учнями з особливими освітніми потребами.

База дослідження: КУ «Кам'янський ліцей Кам'янецької сільської ради Чернівецького району Чернівецької області»

Апробація результатів дослідження. Апробація результатів дослідження відбулась на IV Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Психолого-педагогічний супровід дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної та інклюзивної освіти» (м. Кам'янець-Подільський, 2024) та Третій Всеукраїнській конференції з міжнародною участю «Формування життєвої компетентності осіб з особливими освітніми потребами в системі позашкільної, спеціальної та інклюзивної освіти» (м. Харків, 2025). Результати досліджень представлені у двох публікаціях.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Магістерська робота містить 6 таблиць, 1 рисунок. Основний зміст роботи представлений на 59 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ПЕДАГОГІВ І УЧНІВ У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

1.1. Поняття взаємодії педагогів і учнів у процесі освітньої діяльності

Взаємодія педагогів і учнів у процесі освітньої діяльності є фундаментальною складовою освітнього середовища, що визначає якість, ефективність та гуманістичний характер навчально-виховного процесу. Вона охоплює цілісний комплекс форм і методів співпраці, що спрямовані на досягнення спільної мети – розвитку особистості здобувача освіти, його знань, умінь, компетентностей, моральних якостей, а також створення умов для його самореалізації та гармонійного входження у суспільне життя. Взаємодія в освітньому процесі передбачає не лише односторонню передачу знань від педагога до учня, а й багатовекторний процес комунікації, що спирається на принципи діалогу, партнерства, взаємної поваги й довіри.

Саме прагнення створити сприятливе середовище для розвитку особистості зумовило підвищений інтерес науковців до педагогічної взаємодії. М. Подберезський зазначає, що особливості взаємодії між учителем і учнем у навчально-виховному процесі привертала увагу дослідників з кінця 1960-х років, адже саме через ефективну взаємодію реалізуються ключові принципи гуманізації та індивідуалізації навчання. Педагогічна практика об'єднує різні принципи, такі як наочність і активність, доступність і науковість, що впливають на ефективність взаємодії між педагогом та учнями. Формування навчально-виховного процесу також охоплює визначення різних форм роботи, таких як індивідуальна та колективна діяльність, позакласна і позашкільна робота, а також співпраця з сім'єю та соціальним середовищем [37, с. 32].

Педагог виступає не лише як джерело інформації, але і як наставник, модератор навчального процесу, організатор взаємодії всіх учасників освітнього середовища, консультант, який підтримує особистісний розвиток здобувачів освіти. Основою ефективною взаємодії є педагогічна майстерність

учителя, що охоплює його вміння організувати процес навчання таким чином, щоб він був зрозумілим, доступним, логічно побудованим і цікавим. Важливу роль у цьому відіграють комунікативні здібності педагога, його емоційний інтелект, толерантність, здатність до емпатії, розуміння потреб і можливостей кожного учня.

З метою сприяння соціальному, духовному та моральному розвитку учнів, заклади освіти забезпечують ефективну взаємодію між педагогами та учнями в процесі навчальної діяльності. Освітньо-виховний процес базується на досягненнях світової педагогіки, засадах моралі та доброти, що сприяють формуванню гармонійних взаємин між педагогами та учнями. Взаємодія повинна ґрунтуватися на національних духовних традиціях і культурних цінностях, що розвивають у дітей не лише знання, а й моральні якості та соціальні навички [16, с. 8].

Наприклад, в основі навчання молодших школярів лежить активна взаємодія дітей і дорослих, що реалізується через гру, спільну працю, пізнання та постійне спілкування. Такі форми діяльності створюють природні умови для розвитку дитини, адже саме в процесі співпраці вона поступово переходить від пасивного спостереження до активної участі у навчальному процесі. Учень разом із учителем визначає цілі навчання, відкриває нові знання, набуває та вдосконалює навчальні дії, пробує себе в експериментуванні та вчиться брати відповідальність за власну роботу [28, с. 38].

Особливу увагу слід приділяти створенню доброзичливої атмосфери та партнерських відносин між педагогом і дитиною. Важливо з перших кроків у школі уникати авторитарного впливу, який може пригнічувати ініціативу та творчий розвиток особистості. Натомість учитель має виступати не стільки контролером, скільки другом, радником і наставником, що підтримує індивідуальність кожного учня.

За словами Т. Яковишиної, педагогічна взаємодія є важливим і самостійним елементом навчально-виховного процесу, що виникає та розгортається під впливом конкретної освітньої ситуації. Вона визначає

характер стосунків між учителем і здобувачами освіти, впливає на ефективність засвоєння знань, формування цінностей та розвиток особистості. Педагогічна взаємодія не зводиться лише до формального обміну інформацією – це складна система комунікативних і виховних впливів, яка поєднує інтелектуальний, емоційний та діяльнісний компоненти [58, с. 7]. Саме через таку взаємодію відбувається становлення цілісної особистості учня, його інтеграція в культурний і соціальний простір.

Структурно педагогічна взаємодія складається з двох взаємопов'язаних форм діяльності: трансляції та інтеріоризації. Трансляція забезпечує передачу суспільно-історичного досвіду, знань, умінь і норм поведінки від учителя до учня. Натомість інтеріоризація передбачає активне засвоєння цього досвіду, його перетворення у внутрішні переконання, особистісні смисли та практичні навички [58, с. 7].

Взаємодія педагогів і учнів у процесі навчальної діяльності є головним фактором, що забезпечує повноцінний розвиток учнів у всіх аспектах: інтелектуальному, фізичному, моральному та творчому. Успіх освітнього процесу залежить від активної та творчої участі педагогів, їх здатності ефективно взаємодіяти з учнями, встановлювати взаєморозуміння та підтримувати індивідуальні потреби кожного учня. Важливим є рівень професіоналізму педагогів та їх здатність працювати в команді для створення сприятливого освітнього середовища, яке дозволяє повністю розкрити потенціал кожного учня і задовольнити його освітні потреби [27, с. 5].

Є. Якимчикас зазначає, що педагогіка партнерства реалізується через активну спільну діяльність учителя та учнів, що ґрунтується на взаєморозумінні, повазі до індивідуальності кожного, спільності інтересів і гармонійній узгодженості прагнень. Вона передбачає не просто передачу знань від учителя до учня, а створення умов, у яких кожен учасник освітнього процесу стає рівноправним партнером. Головна мета такої взаємодії – формування сприятливого середовища, яке сприяє всебічному розвитку особистості школяра, стимулює його активність, допитливість та самостійність,

а також підтримує розвиток моральних, соціальних і пізнавальних компетентностей [57, с. 26].

Також в основі цього підходу лежать основні принципи інтеракції, серед яких особливе значення мають забезпечення різнобічної комунікації, активна взаємодія та взаємонавчання, а також організація кооперації та ефективного співробітництва [57, с. 26]. Завдяки цьому учні не лише здобувають знання, а й формують навички критичного мислення, вчаться аргументовано висловлювати власну думку, аналізувати ситуації та приймати обґрунтовані рішення.

Т. Яковишина наголошує на тому, що взаємодія педагогів і учнів у процесі освітньої діяльності має свої особливості залежно від умов організації навчального та виховного процесу, оскільки вони утворюють єдину систему. Навчальна взаємодія зазвичай є структурованішою і чітко визначеною. Вона зосереджена на передачі знань, формуванні навичок і досягненні навчальних цілей. Натомість виховна взаємодія має більш гнучкий характер, і не завжди підпорядковується строгим регламентам. Такий контраст у характері взаємодії обумовлює різний ступінь активності учасників освітнього процесу: у навчальній діяльності учень часто виконує визначені завдання в чітко структурованих рамках, тоді як у виховному процесі він може проявляти більшу ініціативу, що сприяє розвитку соціальних навичок, самостійності та креативності. Тому взаємодія в навчальному процесі зазвичай більш формалізована, а виховна взаємодія дає змогу суб'єктам процесу діяти вільніше, з більшим рівнем самовираження та активності [59, с. 3].

Варто зазначити, що систематичний і своєчасний облік особливостей психічного розвитку учнів, а також їхніх потреб у самоутвердженні, спілкуванні та пізнанні, суттєво впливає на ефективність педагогічної взаємодії та результативність освітнього процесу. Врахування цих потреб є важливим чинником для формування творчої та самостійної особистості учня, оскільки педагогічна взаємодія, спрямована на розвиток цих якостей, допомагає учню повноцінно реалізувати свій потенціал [13, с. 118].

I. Зязюн наголошує, що поняття взаємодії педагогів і учнів у процесі освітньої діяльності охоплює складний і багатогранний процес, що містить активну комунікацію між учасниками навчального процесу. Взаємодія педагогів і учнів є основою ефективного навчання та розвитку, оскільки вона визначає рівень сприйняття інформації, формування навичок та розвиток інтелектуальних і емоційних компетенцій учнів. Цей процес базується на встановленні довірливих та конструктивних відносин між педагогом і учнем, що дозволяє не лише передавати знання, але й формувати моральні, соціальні та культурні цінності [15, с. 83].

Наприклад, це можуть бути вербальні або невербальні діалоги в межах навчального заняття, різноманітні види позакласного спілкування, участь у спільних проєктах, освітніх заходах, науковій діяльності, гуртках і секціях. Комунікативний аспект взаємодії передбачає обмін інформацією, почуттями, емоціями, враженнями, що сприяє поглибленню розуміння між учителем і учнем.

Також у педагогічному процесі важливо враховувати різноманітність методів і форм взаємодії, які здатні задовольнити освітні потреби кожного учня, зокрема в умовах інклюзивного навчання. Техніка педагогічної взаємодії полягає в умінні вчителя правильно організувати свою поведінку, обирати оптимальні методи впливу та створювати умови для розвитку пізнавальної активності учнів, що забезпечує успішний результат освітнього процесу [15, с. 83].

С. Должкова підкреслює, що ефективне поєднання педагогічного впливу та взаємодії між вчителем і учнями створює умови для гармонійного розвитку особистості учня. Така взаємодія дозволяє вчителю активно залучати учнів до навчальної діяльності, стимулюючи їхню мотивацію та інтерес до процесу навчання. Педагогічна взаємодія стає основою для розвитку учнів, оскільки вона дає можливість не тільки розвивати інтелектуальні здібності, але й проявляти творчість та ініціативу. Важливою складовою цієї взаємодії є

підтримка самовираження учнів, формування їхнього «Я» та сприяння процесу самоствердження в освітньому середовищі [13, с. 118].

О. Рудницька виокремлює три основні види педагогічної взаємодії, що визначають цілі суб'єктів навчального процесу: взаємодія вчителя з об'єктом вивчення, взаємодія вчителя з учнем, а також взаємодія учня з об'єктом вивчення. Вона зазначає, що важливим аспектом педагогічної взаємодії є те, що центром педагогічного процесу є взаємодія учня з навчальним матеріалом, оскільки саме через цю взаємодію учень здобуває знання та навички. Цей процес регулюється і забезпечується педагогом, який допомагає учневі правильно сприймати й осмислювати навчальний матеріал, а також організовує ефективну комунікацію між усіма учасниками освітнього процесу [41, с. 69].

Відповідно до логіки педагогічної взаємодії, процес комунікації між педагогом та учнями Р. Павлюк поділяє на кілька основних стадій:

1. *Створення педагогом моделей очікуваної взаємодії з учнями.* Етап охоплює планування комунікативної складової педагогічної взаємодії, враховуючи завдання, специфіку навчальної ситуації, індивідуальні особливості як педагога, так і учнів. Вчитель прогнозує, як має відбутися спілкування та які методи будуть найефективнішими для досягнення поставлених цілей.

2. *Організація педагогічного спілкування між учителем та учнями.* На цьому етапі важливим є привернення уваги учнів та утримання її протягом навчального процесу. Педагог має здатність залучити здобувачів освіти до спілкування та навчання, забезпечуючи максимальну концентрацію уваги на навчальному матеріалі.

3. *Керування процесом педагогічної взаємодії.* На цьому етапі педагог уточнює умови та структуру комунікації з учнями, орієнтуючи її на досягнення максимальної ефективності.

4. *Аналіз результатів спілкування та моделювання нового педагогічного завдання.* Етап завершують оцінкою результатів спілкування, що зазвичай

відбувається через зворотний зв'язок, наприклад, за допомогою опитувань або анкетувань [32, с. 55].

Такий підхід забезпечує безперервність, рефлексивність та цілеспрямованість взаємодії між педагогом та учнями, адже кожен етап комунікації органічно пов'язаний з попереднім і має на меті розвиток та удосконалення наступного етапу. Кожен крок у навчальному процесі не лише підтримує та поглиблює попередній, а і є основою для формування нових знань і навичок, що дозволяє зберігати цілісність освітнього процесу.

Таким чином, взаємодія педагогів і учнів у процесі освітньої діяльності є динамічним явищем, що потребує усвідомлення педагогом своєї ролі, постійної роботи над собою, розвитку професійних і особистісних якостей. Від рівня цієї взаємодії значною мірою залежить успішність навчання, виховання та соціалізації учнів, якість їхніх освітніх досягнень. Ефективна взаємодія базується на принципах гуманізму, діалогу, довіри, партнерства, справедливості й взаємної відповідальності, що робить її однією з ключових умов модернізації й розвитку сучасної системи освіти.

1.2. Особливості педагогічної взаємодії з учнями з особливими освітніми потребами

Педагогічна взаємодія з учнями з особливими освітніми потребами (далі ООП) вимагає ретельного підходу. Вона базується на уважному вивченні індивідуальних особливостей кожної дитини. Вчитель має розуміти сильні сторони та складнощі учня, щоб організувати навчальний процес максимально ефективно. Особлива увага приділяється адаптації методів і форм навчання до конкретних потреб дитини.

В Україні активно використовується термін «діти з особливими освітніми потребами», що є дослівним перекладом англomовного виразу «children with special needs». Однак в умовах нашого суспільства цей термін не уточнює, які саме «потреби» вважаються «спеціальними» (або особливими), а які – ні. Зміст цього поняття в контексті освітньої діяльності здебільшого має психолого-

педагогічне значення. Терміни «особи з особливими потребами» були введені в Саламанській декларації, де уточнюється, що «особливі потреби» охоплюють усіх осіб, чиї потреби визначаються фізичними чи розумовими обмеженнями або труднощами в процесі навчання [9, с. 14].

Інтеграція, соціалізація та реабілітація дітей з ООП є багатограним процесом, що вимагає значних змін у ставленні суспільства до дітей з інвалідністю. Такі діти потребують не тільки матеріальної та фінансової підтримки, а й кваліфікованої медичної допомоги, спеціалізованої освіти, соціально-побутової реабілітації, а також створення умов для розвитку своїх талантів, особистісних рис та потреб у духовному і моральному вдосконаленні. Важливу роль у цьому процесі відіграє соціально-педагогічна реабілітація, яка допомагає формувати у дітей активну життєву позицію, сприяє їхній соціалізації та розвитку, а також підтримує впевненість у своїх силах і можливостях для повноцінного життя в суспільстві. Попри зусилля суспільства щодо навчання та виховання таких дітей, багато з них, ставши дорослими, неготові до інтеграції в соціальне середовище. Однак практика показує, що за відповідних умов люди з порушеннями розвитку можуть стати повноцінними особистостями, розвиватися духовно, забезпечувати себе матеріально та бути корисними суспільству [34, с. 236–237].

Загалом учні з ООП можуть мати різні труднощі в навчанні, зокрема внаслідок порушень розвитку, психічних або фізичних обмежень. Усі ці характеристики мають бути враховані під час планування навчального процесу та розробки індивідуальних освітніх траєкторій для таких учнів. Оскільки діти з особливими потребами можуть виявляти різноманітні форми порушень, педагогічний процес має охоплювати інклюзивні методи навчання, що дозволяють інтегрувати учнів з обмеженими можливостями в загальний освітній простір, при цьому не знижуючи рівня навчальних досягнень.

Важливим аспектом педагогічної взаємодії є створення безпечного та підтримуючого навчального середовища, де учень може відчувати себе комфортно, впевнено та захищено. Це особливо значуще для дітей, які мають

труднощі з комунікацією, моторними або когнітивними порушеннями, адже такі учні часто потребують додаткової уваги та розуміння. Створення атмосфери довіри та взаємопідтримки допомагає зменшити рівень стресу, тривоги та невпевненості у дітей. Воно також стимулює їхню внутрішню мотивацію до навчання, сприяє активній участі у навчальному процесі та заохочує до спроб висловлювати власні думки й проявляти ініціативу. У безпечному середовищі учні легше встановлюють контакти з однолітками та педагогами, розвивають соціальні навички, критичне мислення та емоційну стійкість.

Педагоги, які працюють з учнями з ООП, повинні володіти фаховими знаннями та навичками, які дозволяють їм виявляти терпимість, чутливість та гнучкість у роботі з такими учнями. Завданням педагогічного процесу є не лише передача знань, а й формування в таких учнів навичок самообслуговування, саморегуляції та самовираження. Педагог повинен створювати умови для розвитку їхньої самостійності, вчити їх взаємодіяти з іншими учнями, долати стереотипи та бар'єри, які можуть виникати через соціальну ізоляцію або незнання.

I. Соболевська зазначає на особливостях розвитку дітей з ООП, які виявляються в декількох аспектах:

1. *Неспроможність брати участь у різноманітних, бажаних формах діяльності.* Це гальмує задоволення важливих особистісних потреб дитини, таких як самоствердження, усвідомлення власної значущості та розвиток. Внаслідок цього можуть виникати труднощі в усвідомленні своїх здібностей та можливостей, що впливає на загальний розвиток дитини.

2. *Обмежена участь у соціальних взаємодіях, особливо в діяльностях, що мають високий соціальний інтерес.* Недостатня участь у колективних активностях може призвести до соціальної ізоляції, що ускладнює інтеграцію дитини в колектив.

Попри всі труднощі, які виникають у процесі розвитку дітей з ООП, важливо розуміти, що їхні потреби можуть стати основою для розвитку інших

здібностей і навичок. Неможливість задоволення певних потреб у конкретних видах діяльності не є перешкодою для загального розвитку дитини. Навпаки, це може стимулювати розвиток здібностей у інших сферах [44, с. 173].

Дослідниця зазначає, що успішна соціалізація дітей з ООП залежить від великої кількості факторів та численних мікрочинників, які безпосередньо впливають на їхній подальший розвиток. Це не лише рівень навчальних досягнень, але й емоційний стан, соціальні взаємодії, ставлення однолітків та педагогів, а також підтримка сім'ї. Важливо створювати сприятливі умови для підтримки й розвитку таких дітей у різних сферах життя – навчальній, соціальній, культурній та емоційній. Позитивний соціальний досвід, участь у колективних заходах, взаємодія з однолітками та дорослими стають ключовими чинниками, що сприяють формуванню адаптивних навичок, самооцінки, почуття власної значущості та впевненості у власних силах, а отже, впливають на їхній успішний розвиток та інтеграцію в суспільство [44, с. 174].

Також особливості педагогічної взаємодії з учнями з ООП у закладах освіти з інклюзивним навчанням проявляються у комплексному, багаторівневому підході до організації освітнього процесу. Супровід дитини охоплює не лише безпосереднє навчання, а й систематичну психолого-педагогічну підтримку, корекційно-розвивальні та адаптаційні заходи. Педагог має враховувати індивідуальні особливості розвитку кожного учня, підбирати відповідні методи навчання та форми взаємодії, створювати умови для активного залучення дитини до колективної діяльності.

Педагогічна взаємодія з учнями з ООП передбачає індивідуалізацію навчання, що враховує специфічні особливості розвитку, рівень знань, здібності, інтереси та потреби кожної дитини. Такий підхід дозволяє адаптувати навчальні завдання, темп опанування матеріалу та форми роботи так, щоб вони були максимально доступними і ефективними для учня. Важливою складовою є спільна робота міждисциплінарної команди фахівців, яка включає педагогів, психологів, соціальних працівників, логопедів та інших спеціалістів. Ця команда спільно аналізує потреби дитини, розробляє індивідуальні програми

навчання та корекційні методики, контролює їхнє виконання та оцінює ефективність. Завдяки цьому кожна дитина отримує можливість розвиватися в своєму темпі, засвоювати знання та навички, а також формувати соціальні компетентності, самостійність і впевненість у власних силах [27, с. 87].

Також одним з важливих аспектів є співпраця педагога з батьками учнів з ООП. Батьки мають важливу роль у навчальному процесі, оскільки вони краще за всіх знають особливості дитини та можуть допомогти вчителю адаптувати підхід до навчання та поведінки в школі. Взаємодія між школою та родиною має бути організована на постійній основі, з регулярними обговореннями успіхів і труднощів учня. Наприклад, регулярні зустрічі з фахівцями, де батьки отримують конкретні вказівки щодо корекції, реабілітації та розвитку дитини [27, с. 16].

Важливою частиною педагогічної взаємодії є забезпечення доступу до спеціалізованих навчальних матеріалів, таких як адаптовані підручники, додаткові ресурси або технології, які дозволяють забезпечити доступність освіти для кожного учня. Наприклад, використання технічних засобів для корекції зору, слуху або моторних функцій, а також створення умов для того, щоб учні могли працювати з матеріалами в зручному для них темпі та форматі. Для оцінки розвитку учнів з ООП слід використовувати якісні показники, що дозволяє забезпечити всі аспекти розвитку та навчання таких дітей [16, с. 46].

Однією з важливих умов ефективної педагогічної взаємодії з учнями з ООП є формування єдиних вимог та підходів до таких учнів з боку вчителів, асистентів вчителя та інших фахівців, таких як логопед. Особливо це стосується учнів з мовленнєвими порушеннями, де важливо, щоб учителі та педагоги були обізнані з особливостями оцінки їхньої роботи. Учитель-логопед відіграє ключову роль у створенні умов для успішної взаємодії, адже він має докласти максимум зусиль, щоб переконати інших педагогів у необхідності уважного та обережного підходу до оцінки робіт учнів з ООП [29, с.68].

Учні з мовленнєвими порушеннями, навіть при великому бажанні та старанності, часто не можуть виконати завдання відповідно до загальних норм,

особливо це стосується письмових завдань. Оцінювання цих учнів має бути здійснене за психолого-педагогічними критеріями, а не лише за стандартними вимогами. Логопед на своїх заняттях специфічно оцінює роботу дітей, звертаючи увагу на їхню уважність, активність, бажання працювати, а також на кількість самостійно знайдених і виправлених помилок. Важливо донести до вчителя початкових класів, що створення сприятливої психологічної атмосфери на уроці є основою для успішної роботи дітей з ООП. Лише в такій атмосфері дитина зможе показати найкращі результати, розвиваючи свої здібності в межах можливого [29, с.68].

А. Колупаєва підкреслює, що ефективна педагогічна взаємодія з учнями з ООП, зокрема з інтелектуальними порушеннями, вимагає системного та продуманого підходу до організації навчального процесу. Вчитель має застосовувати різноманітні стратегії та методи, які враховують специфіку сприйняття інформації, темп засвоєння знань і рівень розвитку когнітивних навичок кожного учня. Важливо поступово вводити новий матеріал, надавати додаткові пояснення та забезпечувати практичне закріплення знань, що дозволяє учням ефективніше взаємодіяти з навчальним середовищем і досягати успіхів у навчанні [20, с. 83].

Окрім цього, важливим завданням педагогічної взаємодії є навчання учнів з інтелектуальними порушеннями планувати свою діяльність, виконувати поставлені завдання та застосовувати отримані знання у різних життєвих ситуаціях. Такий підхід не лише сприяє засвоєнню навчального матеріалу, а й формує соціальні навички, відповідальність і позитивну мотивацію до навчання. Водночас педагог постійно аналізує потреби учнів, коригує методи роботи та надає підтримку відповідно до індивідуальних можливостей кожного, що є основою успішної інтеграції дітей з ООП у загальноосвітнє середовище [20, с. 83].

Сприяння інтеграції дітей з ООП в соціальне середовище полягає у створенні відповідних психологічно-педагогічних умов для навчання, спілкування та взаємодії таких дітей в освітньому закладі. У цьому процесі

головну роль відіграє сім'я, адже саме вона є першим середовищем для розвитку дитини, а фахівці повинні активно підтримувати та допомагати родинам. Ідеальний результат інтеграції – це така ситуація, коли дитина не відчуває своєї неповноцінності і повноцінно включається в соціально-економічне життя суспільства. Проте досягнення цієї мети стане можливим лише після завершення війни. На сьогодні, попри складну ситуацію, фахівці продовжують працювати з дітьми з особливими освітніми потребами, а батьки намагаються забезпечити своїм дітям корекційно-розвиткові заняття в межах доступних можливостей та безпечних умов [54, с. 95].

У Таблиці 1.1 відображено характерні особливості педагогічної взаємодії з учнями з ООП.

Таблиця 1.1

Характерні особливості педагогічної взаємодії з учнями з ООП

№	Аспект педагогічної взаємодії	Особливості при роботі з учнями з ООП	Приклади реалізації
1	Індивідуалізація навчання	Урахування індивідуальних потреб, здібностей, темпу засвоєння знань	Підбір адаптованих завдань, поступове ускладнення матеріалу
2	Використання різноманітних методів	Застосування методик, адаптованих для конкретних порушень	Візуальні матеріали, демонстрації, практичні вправи
3	Підтримка та мотивація	Створення атмосфери безпеки, довіри та підтримки	Позитивне підкріплення, похвала за зусилля та досягнення
4	Робота з міждисциплінарною командою	Спільна робота педагогів, психологів, соціальних працівників	Розробка індивідуальних планів навчання та корекції
5	Соціалізація та розвиток навичок	Формування соціальних, комунікативних та життєвих навичок	Групові проекти, рольові ігри, навчання самостійності
6	Адаптація навчального середовища	Створення умов для комфортного і доступного навчання	Використання спеціального обладнання, технологій та матеріалів
7	Поступове засвоєння знань	Надання часу на опанування матеріалу і практичне закріплення	Покрокове навчання, додаткові пояснення, повторення
8	Контроль і оцінювання	Гнучке оцінювання з урахуванням можливостей учня	Використання альтернативних способів оцінки (портфоліо, усні завдання)

У таблиці 1.1 продемонстровано ключові аспекти педагогічної взаємодії з учнями з ООП, підкреслюючи важливість індивідуалізації навчання, комплексного підходу та міждисциплінарної співпраці. Вона наочно показує, які методи та стратегії застосовуються для різних категорій учнів, як враховуються їхні особливості та потреби, а також які цілі досягаються завдяки такій взаємодії – від ефективного засвоєння знань до розвитку соціальних і практичних навичок.

Отже, педагогічна взаємодія з учнями з ООП передбачає застосування індивідуального підходу, використання різноманітних методик і технік, адаптованих до особливостей учнів, та забезпечення навчального середовища. Взаємодія між вчителями, батьками та іншими спеціалістами є важливою для створення умов для повноцінного розвитку та соціалізації таких учнів.

1.3. Роль невербальної комунікації у взаємодії педагогів і учнів з ООП

Невербальна комунікація є невіддільною частиною взаємодії педагогів і учнів, зокрема тих, що мають ООП. У сучасному освітньому середовищі важливість невербальної комунікації не можна недооцінювати, адже вона є основою ефективного і гармонійного процесу навчання та розвитку, особливо у дітей з різними формами інвалідності або труднощами в навчанні. Невербальне спілкування охоплює жести, міміку, позу, зоровий контакт, інтонацію голосу та інші форми вираження, які використовуються для передавання інформації та емоцій.

У Новій українській школі вчитель має забезпечити ефективну взаємодію з учнями з ООП, створюючи атмосферу довіри, поваги та партнерства. Важливим аспектом цієї взаємодії є здатність педагога використовувати невербальну комунікацію для підтримки навчального процесу. Майстерність вчителя вимагає здатності організувати діалог, який враховує індивідуальні потреби кожного учня. Невербальна комунікація має велику роль у взаємодії з учнями з ООП, оскільки вона дозволяє знімати комунікаційні бар'єри,

покращувати розуміння і створювати сприятливу атмосферу для навчання [20, с. 4].

За твердженням В. Кан-Калика, спілкування педагога з учнями є не просто обміном інформацією, а важливим каналом педагогічного впливу, через який учитель передає своїм вихованцям соціальні, моральні, етичні та культурні цінності. Саме через взаємодію з учителем діти набувають розуміння норм поведінки, способів комунікації, уміння співпрацювати та підтримувати один одного. Педагог, демонструючи власну поведінку, ставлення до оточуючих, мовні та невербальні засоби спілкування, створює для учнів своєрідний еталон комунікації, який вони можуть наслідувати у повсякденному житті. Взаємодія з учителем формує у дітей не лише знання і вміння, а й соціальні компетентності, почуття емпатії, здатність оцінювати власні дії та дії інших, а також навички вирішення конфліктів [46, с.93].

Невербальні сигнали допомагають педагогам своєчасно визначати потреби учнів, знижувати рівень тривожності та створювати сприятливу, підтримуючу атмосферу в класі. У результаті ефективного використання невербальної комунікації стає інструментом, який підвищує успішність навчання, розвиток соціальних навичок і емоційної стійкості дітей з ООП, дозволяючи їм максимально реалізувати свої здібності у колективі.

Невербальні засоби спілкування – це сукупність несловесних елементів комунікації, таких як поза, міміка, жести, напрямок погляду, відстань між співрозмовниками та інші зовнішні прояви, що передають емоційний стан, настрої і ставлення учасників взаємодії. У педагогічному процесі невербальні засоби є важливими для повного розуміння учнів, а також для правильного вираження емоцій та ставлення вчителя, що сприяє ефективній комунікації та розвитку взаєморозуміння в освітньому середовищі [50, с. 32].

Загалом роль невербальної комунікації у взаємодії педагогів і учнів з ООП є значущою. Вона дозволяє педагогам ефективно передавати інформацію, навіть коли вербальне спілкування ускладнене через мовні труднощі, порушення слуху або когнітивні обмеження учнів. За допомогою міміки,

жестів, інтонації голосу та інших невербальних сигналів учитель може створювати атмосферу довіри, підтримки та безпеки, що є надзвичайно важливим для дітей з особливими освітніми потребами. Невербальна комунікація також сприяє кращому розумінню емоційного стану учня, дозволяє адаптувати педагогічний підхід у режимі реального часу, підвищує мотивацію до навчання та стимулює активну участь у процесі навчання.

Педагоги, які працюють з учнями з ООП, повинні вміти використовувати різні канали невербального спілкування для ефективної взаємодії. Наприклад:

1. *Міміка* – вираження обличчя може передавати емоції, підтримку чи схвалення, що важливо для учнів, які не завжди можуть чітко виразити свої почуття словами. Посмішка, жест схвалення або здивування може допомогти учневі відчувати себе зрозумілим і підтриманим.

2. *Дистанція*. Правильно вибрана дистанція між вчителем та учнем може бути важливим фактором у забезпеченні безпеки і комфорту. Для учнів з ООП важливо дотримуватись індивідуальних потреб у просторі, адже занадто близький контакт може викликати дискомфорт або тривогу, тоді як надмірна відстань може створити відчуття ізоляції.

3. *Дотики*. У певних випадках дотики можуть бути потужним інструментом для підтримки емоційного зв'язку, але вони повинні бути чітко погоджені з індивідуальними особливостями кожного учня. Наприклад, надання підтримки через дотик до плеча може бути значущим для тих учнів, які потребують фізичної підтримки.

4. *Об'єктивізація* – вигляд педагога, його манера вдягатися, а також обстановка в класі можуть мати великий вплив на учнів. Для учнів з ООП важливо, щоб педагог створював образ, який викликає довіру та відчуття безпеки, що дозволяє краще зосередитися на навчанні.

5. *Час* - Розподіл часу на завдання та відповідь на запитання може сигналізувати учневі про те, наскільки важливим є його думка. Важливо, щоб педагог не поспішав і давав учням з ООП достатньо часу для обмірковування і відповіді, що допомагає уникнути стресових ситуацій.

6. *Паралінгвістика* – інтонація, глибина та гучність голосу можуть мати значний вплив на сприйняття інформації. Спокійний, підтримуючий тон голосу з правильною інтонацією допомагає учням з ООП відчувати себе більш впевнено та спокійно під час навчання [56, с. 5-17].

Під час навчання учнів з ООП невербальна комунікація набуває особливої важливості, оскільки багато дітей із фізичними, когнітивними чи мовленнєвими обмеженнями можуть відчувати труднощі у вербальному вираженні своїх думок, емоцій або потреб. Відтак педагогам необхідно уважно спостерігати за жестами, мімікою, позою та іншими невербальними сигналами учнів, щоб своєчасно реагувати на їхній емоційний стан та навчальні потреби. Усвідомлене використання невербальних засобів дозволяє краще зрозуміти внутрішній стан дитини, помітити ознаки тривоги, незручності чи втоми. Крім того, ефективна невербальна комунікація допомагає формувати довіру між педагогом і учнем, створює позитивну атмосферу в класі та стимулює активну участь дітей у навчанні.

Зоровий контакт також є однією з основних форм невербальної комунікації. Він дозволяє педагогам побудувати тісніший зв'язок з учнями, показати їм свою увагу та зацікавленість, а також підвищити рівень довіри. Для дітей з ООП важливість зорового контакту набагато більша, оскільки це допомагає їм відчувати себе важливими та зрозумілими в освітньому середовищі. Однак важливо пам'ятати, що деякі учні з аутизмом або іншими специфічними порушеннями можуть уникати зоровий контакт. У таких випадках педагог має бути чуйним і знаходити інші способи взаємодії, що створюють комфортні умови для дитини.

Міміка є ще одним важливим елементом невербальної комунікації, адже вираз обличчя здатний передати широкий спектр емоцій. У контексті роботи з учнями з ООП міміка педагога може бути особливо важливою, адже вона допомагає передавати емоційний настрій, що може бути важливим для тих дітей, які мають обмежені вербальні навички або труднощі в розпізнаванні емоцій в інших. За допомогою виразу обличчя педагог може підтримати учня,

продемонструвати схвалення чи розуміння, створюючи атмосферу підтримки та довіри.

Жести також відіграють важливу роль у комунікації з учнями з ООП. Простий жест, як піднята рука для привернення уваги, або вказівка на конкретний об'єкт може бути достатнім для того, щоб передати важливу інформацію. Для дітей з порушеннями слуху або мовлення жести можуть замінити слова. У таких випадках використання жестів дозволяє не тільки краще організувати взаємодію, а й створює можливості для розвитку мовленнєвих навичок та взаєморозуміння.

Позначення простору і пози тіла також є важливими аспектами невербальної комунікації. Педагоги можуть використати позу для того, щоб показати своє ставлення до учня. Наприклад, схилена вперед постава може вказувати на зацікавленість і готовність вислухати, тоді як розслаблена поза може сигналізувати про спокій і відкритість. Діти з ООП можуть реагувати на ці невербальні сигнали, і важливо, щоб педагог пам'ятав про те, як його власна поза або рухи можуть впливати на учнів.

Невербальна комунікація має особливе значення у навчанні учнів з ООП, адже вона допомагає формувати взаєморозуміння і знижує бар'єри в спілкуванні. Учні з ООП можуть мати специфічні потреби в сприйнятті та вираженні емоцій, тому педагоги повинні бути готовими до використання різноманітних методів невербальної взаємодії, щоб забезпечити ефективне навчання та взаємодію. Зокрема, це може бути використання жестової мови, інтонації, міміки та інших невербальних методів, які допомагають створити інклюзивне середовище, де кожен учень почувається зрозумілим і підтриманим.

М. Чайка, Г. Усатенко та О. Кривоногова, наголошують на тому, що додаткова та альтернативна комунікація (далі АДК) є важливим інструментом у взаємодії педагогів з учнями, що мають ООП. Цей підхід охоплює різні невербальні та вербальні засоби, які допомагають учням, котрі мають труднощі

з усним мовленням, виражати свої думки та взаємодіяти з навколишнім світом [28, с. 17]. АДК містить в собі :

1. *Піктограми та графічні символи*, які слугують для позначення слів чи понять.

2. *Жести та міміка*, які стають важливими засобами комунікації, коли усне мовлення є обмеженим або відсутнє. Педагоги активно використовують ці невербальні засоби для надання роз'яснень або для того, щоб підказати учням, як висловити свої потреби чи емоції.

3. *Спеціалізовані пристрої та програми*, які можуть замінити вербальне мовлення. Наприклад, для дітей з тяжкими мовними порушеннями використовуються комунікаційні пристрої, що перетворюють текст чи символи в мовлення, даючи можливість виражати думки та потреби.

4. *Комбінація різних засобів комунікації*: учні можуть поєднувати використання мови жестів, піктограм, малюнків, карток з написами для створення повної та зрозумілої комунікації, яка відповідатиме їхнім потребам [52, с. 17].

Застосування альтернативних і додаткових комунікаційних (АДК) засобів у педагогічній практиці дає можливість не лише забезпечити зрозуміле та ефективне спілкування між педагогами та учнями, а й створити інклюзивне навчальне середовище. У ньому кожен учень відчуває себе залученим і цінним. Використання АДК дозволяє адаптувати освітній процес до індивідуальних потреб дітей з ООП, забезпечуючи рівний доступ до навчальної інформації та активну участь у колективних діяльностях. Завдяки цим технологіям учні можуть більш точно висловлювати свої думки, потреби та емоції, а педагоги – своєчасно реагувати на сигнали учнів, коригувати навчальні завдання та підтримувати розвиток навичок комунікації.

О. Пищик зазначає, що авторитет педагога значною мірою залежить від його вміння ефективно використовувати невербальні засоби комунікації. Вміння зберігати хороші манери допомагає вчителю швидше адаптуватися до різних ситуацій і встановлювати ефективні комунікативні зв'язки з учнями.

Особливо важливо для педагога, який працює з учнями з ООП, мати можливість застосовувати невербальну комунікацію з високою гнучкістю, аби створити комфортне середовище для навчання [35, с.83].

Невербальна поведінка педагога є важливим елементом педагогічної взаємодії, оскільки вона не лише відображає емоційний стан вчителя, а й значною мірою впливає на сприйняття навчального матеріалу учнями. Контрольовані міміка, жести, погляд і пози допомагають педагогові передавати інформацію більш чітко та зрозуміло, доповнюючи вербальні повідомлення. Це особливо актуально для учнів з ООП, які можуть мати труднощі з усним сприйняттям або вербальним вираженням своїх думок, адже вони сприймають урок не лише через слова, а й через невербальні сигнали, що формують емоційний контекст та допомагають зрозуміти ставлення вчителя до теми чи дитини.

Міміка педагога відіграє особливу роль, оскільки вираз обличчя передає емоції, заохочення чи критику, а також формує ставлення учня до навчання та педагога. Як зазначає Вілсон Глен, нерухомість обличчя може призвести до втрати до 10–15% важливої інформації, що особливо критично для учнів з ООП, які дуже чутливо реагують на зміни емоційного забарвлення. Вчасна посмішка, кивок головою або вираз зацікавленості допомагають створити підтримуючу атмосферу, підвищують рівень довіри та мотивацію до навчання, сприяючи активній участі дітей у освітньому процесі та формуванню впевненості у власних силах у межах інклюзивного середовища [35, с.83].

У таблиці 1.2 відображені невербальні засоби комунікації педагога в роботі з учнями з ООП

Таблиця 1.2

Невербальні засоби комунікації педагога в роботі з учнями з ООП

№	Елемент невербальної комунікації	Значення у взаємодії з учнями з ООП	Приклади використання в педагогічній практиці
1	Міміка	Передає емоційний стан педагога, демонструє ставлення до учня та матеріалу	Посмішка для заохочення, вираз обличчя, що показує підтримку або увагу
2	Жести	Допомагають уточнювати зміст слів, підтримують розуміння інструкцій	Показ руху руками під час пояснення, вказівка на навчальні матеріали
3	Поза та рухи тіла	Відображають впевненість і відкритість педагога, допомагають підтримувати контакт	Стояння поруч із учнем, нахил вперед для показу уваги
4	Зоровий контакт	Сприяє встановленню довіри, контролює увагу учнів	Погляд на учня під час пояснення завдання, кивок для підтвердження розуміння
5	Інтонація та темп мови	Підкреслює важливу інформацію, допомагає передати емоційне забарвлення	Повільне вимовляння складних слів, підвищення голосу для акцентування уваги
6	Просторове розташування	Створює комфортну дистанцію для навчання та взаємодії	Підходити ближче до учня, щоб пояснити завдання, зберігати особистий простір у
7	Фізичні сигнали підтримки	Демонструють увагу, заохочують, підвищують емоційний комфорт	Легка похвала дотиком руки, похвала жестами, використання об'єктів для комунікації

У таблиці підкреслено основні аспекти та значення невербальної комунікації у взаємодії педагогів і учнів з особливими освітніми потребами. Правильне використання невербальних сигналів педагогом сприяє створенню комфортного та підтримуючого середовища.

Отже, невербальна комунікація є важливим інструментом у роботі педагогів з учнями з особливими освітніми потребами. Її використання дозволяє підвищити рівень взаєморозуміння, допомагає створити комфортну атмосферу для навчання. Педагоги, що працюють з учнями з особливими освітніми потребами, повинні володіти високими навичками невербальної комунікації, бути чутливими до реакцій своїх учнів і адаптувати свої методи взаємодії залежно від індивідуальних потреб кожного учня.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ГАРМОНІЗАЦІЇ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ ПЕДАГОГАМИ ТА УЧНЯМИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ ЗАСОБАМИ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

2.1. Обґрунтування методики констатувального дослідження

Констатувальний етап дослідження є фундаментальним у контексті визначення початкового рівня сформованості об'єкта дослідження, адже саме він створює основу для подальшого аналізу та впровадження корекційних чи інноваційних заходів. У нашому випадку об'єктом є ефективність і специфіка використання невербальної комунікації у процесі взаємодії педагогів із учнями, які мають особливі освітні потреби (ООП). Цей етап дозволяє не лише зафіксувати реальний стан речей, а й виявити проблемні аспекти та потенційні можливості для вдосконалення освітнього процесу.

Щоб комплексно провести дослідження, було обрано багаторівневу методику, яка дозволяє отримати дані з різних джерел та охопити максимально широкий спектр проявів і факторів. Першим напрямом є аналіз поведінкових проявів учнів, що охоплює спостереження за їхньою реакцією на ті чи інші невербальні сигнали вчителя, аналіз рівня включеності у навчальну діяльність, особливості емоційного реагування та соціальної взаємодії в колективі. Другим важливим напрямом є професійна рефлексія педагогів, яка дозволяє простежити, наскільки усвідомлено вони застосовують невербальні засоби, чи вміють коригувати свою поведінку залежно від ситуації, чи відчують потребу у спеціальній підготовці. Третій напрям стосується збору думок і спостережень батьків, які найкраще знають індивідуальні особливості своєї дитини й можуть надати цінну інформацію про ефективність тих чи інших способів комунікації, що використовуються у школі.

Дослідження проводилося на базі КУ «Кам'янський ліцей Кам'янецької сільської ради Чернівецького району Чернівецької області». Вибір закладу був зумовлений тим, що саме тут створено умови для організації інклюзивного

навчання, забезпечено роботу спеціалістів різного профілю, а також здійснюється активна взаємодія між педагогами, дітьми з ООП та їхніми батьками. Загалом це дозволило сформувати репрезентативну вибірку, яка охоплює дітей з різними формами ООП. Такий підхід забезпечив різноманітність даних і можливість відстежити специфіку використання невербальної комунікації у різних ситуаціях освітнього процесу.

У дослідженні взяли участь три основні групи респондентів: діти, педагоги та батьки, що дозволило побачити досліджуване явище з різних точок зору.

1. Діти з особливими освітніми потребами. У дослідження було залучено 12 дітей віком від 7 до 12 років. Це молодший та середній шкільний вік, який є надзвичайно важливим у контексті розвитку комунікативних умінь та соціалізації.

2. Педагогічні працівники. Другу групу склали 10 педагогів, які безпосередньо працюють із дітьми з ООП. Вони представлені різними спеціалізаціями:

- 6 учителів початкової школи, що забезпечують щоденну навчальну діяльність дітей у класі та мають найбільший обсяг взаємодії з учнями;
- 2 корекційні педагоги, які працюють над розвитком мовленнєвих і комунікативних навичок, зокрема невербальних форм спілкування, та виступають важливими фахівцями у створенні індивідуальних стратегій розвитку;
- 2 практичні психологи, які зосереджені на емоційному стані, адаптації та соціалізації учнів, а також на створенні сприятливого мікроклімату у шкільному колективі.

Участь педагогів дала змогу дослідити їхню професійну рефлексію, усвідомлення власних комунікативних практик і труднощів, із якими вони стикаються при взаємодії з дітьми з ООП.

3. Батьки дітей із особливими освітніми потребами. Третю групу респондентів становили 10 батьків. Вони є важливими інформантами, оскільки

саме вони спостерігають за дитиною у позашкільному середовищі й можуть оцінити ефективність комунікативних стратегій не лише в класі, але й у повсякденному житті. Їхня участь забезпечила можливість порівняти шкільний і домашній контекст спілкування, а також виявити, які саме невербальні прояви є для дитини найбільш значущими й зрозумілими.

Отже, загальна вибірка дослідження становила 32 учасники. Така структура дозволила комплексно дослідити феномен невербальної комунікації в інклюзивному освітньому середовищі, виявити як збіги, так і відмінності у сприйнятті її ролі різними учасниками освітнього процесу.

Під час дослідження ми використовували такі методи:

1. Спостереження за педагогічною взаємодією.

Метод обрано з огляду на його здатність відображати динаміку «живого» спілкування, яке нерідко є багатшим за формальне анкетування чи інтерв'ю, оскільки в ньому проявляються несвідомі або не до кінця контрольовані невербальні реакції.

Мета застосування методу полягала у виявленні того, які невербальні засоби комунікації найчастіше використовують педагоги під час взаємодії з дітьми з ООП, наскільки вони є цілеспрямованими та усвідомленими, а також у дослідженні реакцій учнів на ці невербальні сигнали (позитивних, нейтральних чи негативних).

Спостереження проводилося у різних видах навчально-виховної діяльності, що дозволило комплексно охопити всі аспекти комунікації:

- уроки (математика, читання, «Я досліджую світ»), де переважає структурована діяльність та навчальні завдання;
- групові заняття корекційно-розвиткового характеру, які спрямовані на розвиток мовленнєвої, когнітивної й соціально-емоційної сфер учнів;
- позакласні заходи (ігрові, виховні години), що забезпечили можливість простежити більш невимушену комунікацію, насичену емоційними проявами.

У процесі спостереження враховувалися такі важливі параметри:

- використання педагогом зорового контакту, міміки та жестів (наскільки вони послідовні, чи підкріплюють вербальне мовлення, чи є доступними для сприйняття дитини);
- дистанція між учасниками взаємодії (чи створює вона атмосферу безпеки, чи, навпаки, породжує напруженість або відчуженість);
- реакції учнів – емоційні (посмішка, смуток, зниковілість), моторні (рухливість, уникання контакту, наближення до вчителя) та поведінкові (участь у діяльності, відмова, ігнорування);
- випадки нерозуміння або уникання невербальних сигналів, коли дитина не реагує на звертання, ігнорує жести або інтонаційні підказки, що свідчить про наявність комунікативних бар'єрів.

Для забезпечення об'єктивності результати спостереження фіксувалися у спеціально розроблених протоколах, де зазначалися як безпосередні прояви невербальної поведінки, так і контекст їхнього використання (ситуація, завдання, настрій учнів). Загалом це дало змогу простежити, у яких умовах ті чи інші невербальні засоби є найбільш ефективними.

На основі зібраних даних було складено індивідуальні профілі невербальної поведінки учнів, які містили інформацію про:

- характерні для дитини невербальні реакції;
- сильні сторони (наприклад, гарне зорове сприйняття, висока чутливість до міміки вчителя);
- труднощі (наприклад, уникання тактильного контакту, недостатнє розуміння жестів чи інтонацій);
- потенційні можливості для розвитку (через спеціальні вправи, ігрові методики, тренінги соціальної взаємодії).

Завдяки цьому методові вдалося не лише зафіксувати наявний рівень сформованості комунікативної компетентності дітей, а й виявити закономірності у використанні педагогами невербальних засобів. Спостереження показало, що успішна педагогічна взаємодія в інклюзивному середовищі базується на поєднанні вербальної та невербальної комунікації,

причому остання відіграє часто визначальну роль у встановленні контакту, створенні емоційної підтримки та подоланні бар'єрів у спілкуванні.

2. Анкетування педагогів

Анкетування є одним із найбільш інформативних і водночас доступних методів збору емпіричних даних. Воно дозволяє не тільки зафіксувати наявний рівень знань і вмінь, але й простежити суб'єктивні переживання, внутрішні сумніви та професійні потреби педагогів.

Структура анкети була побудована таким чином, щоб охопити якомога ширше коло аспектів, що визначають ефективність невербального спілкування. Її запитання були сформульовані як у відкритій, так і у закритій формі, що забезпечило можливість поєднати кількісні та якісні дані. З одного боку, це дозволило обробити інформацію статистично, а з іншого – отримати глибші індивідуальні коментарі респондентів, які висвітлюють їхній особистісний досвід.

Мета анкетування полягала у з'ясуванні того, наскільки глибоко педагоги усвідомлюють значення невербальної комунікації у своїй професійній діяльності, які саме труднощі вони найчастіше зустрічають у роботі з учнями з ООП, як вони оцінюють власні навички і чи готові до їх вдосконалення. Окремо акцентувалася увага на виявленні рівня рефлексивності педагогів, тобто їхньої здатності аналізувати власні дії та шукати шляхи саморозвитку.

Анкетування охоплювало п'ять тематичних блоків, кожен із яких виконував окрему діагностичну функцію:

1. Теоретичні знання. У цьому блоці з'ясовувалося, чи мають педагоги базові уявлення про невербальну комунікацію, її функції та значення для освітнього процесу, зокрема в інклюзивному середовищі.

2. Самооцінка комунікативних умінь. Респондентам пропонувалося оцінити власні навички у використанні невербальних засобів. Тут важливим було співвідношення між реальними діями (спостереженими у практиці) та тим, як педагоги оцінюють себе самі.

3. Типові труднощі. У цьому розділі йшлося про бар'єри та проблемні ситуації, що виникають у процесі невербальної взаємодії. Аналіз цього блоку дозволив не лише описати найбільш поширені проблеми, але й зіставити їх з об'єктивними результатами спостережень.

4. Ситуації непорозуміння та конфлікту. Цей блок був спрямований на з'ясування, як педагоги самі інтерпретують моменти непорозуміння із дітьми з ООП.

5. Саморефлексія. Завершальний блок анкети мав на меті оцінити здатність педагогів критично осмислювати власний досвід, визначати свої сильні й слабкі сторони, а також формулювати потреби у професійному розвитку.

Загалом, анкетування виступило цінним інструментом, який дозволив зібрати не лише кількісні дані щодо рівня підготовленості педагогів, але й якісні відомості про їхні переживання, сумніви, досвід і прагнення. Завдяки цьому стало можливим комплексне бачення проблеми, що поєднує зовнішні спостереження й внутрішню професійну рефлексію педагогів.

3. Психологічне тестування педагогів (тест емоційного інтелекту Н. Холла)

Вибір саме цієї методики був зумовлений її високою надійністю та валідністю, а також здатністю комплексно охоплювати основні аспекти емоційної сфери особистості педагога.

Використання тесту емоційного інтелекту дозволило виявити не лише загальний рівень емоційної компетентності педагогів, а й конкретні сильні сторони та зони, що потребують розвитку (див. Дод. Б).

4. Опитування батьків

Батьки є безпосередніми свідками того, як дитина реагує на освітнє середовище, на педагогічні стратегії та методи, що застосовуються у класі та під час позакласної діяльності.

Метою застосування опитування стало детальне з'ясування таких аспектів, як ставлення дітей до навчального процесу, рівень їхньої емоційної

відкритості, сприйнятливості до педагогічних сигналів та здатності до адаптації в колективі. Особлива увага приділялася реакціям дітей на невербальні сигнали педагогів, такі як дотик, міміка, інтонація, жести та зоровий контакт. Батьки могли оцінити, наскільки дитина реагує на ці сигнали, чи виникають моменти нерозуміння або уникання, і які зміни відбуваються у поведінці та спілкуванні дитини під впливом педагогічної підтримки.

Опитування також дозволяло виявити позитивні зміни у поведінці дитини, такі як підвищення активності у навчальній діяльності, більша самостійність, покращення соціальної взаємодії з однолітками, формування довіри до педагогів, а також розвиток емоційної чутливості та впевненості у себе. Такі дані є надзвичайно цінними, оскільки вони відображають ефект педагогічного впливу не лише у навчальному процесі, а й у повсякденному житті дитини.

Отже, опитування батьків враховує важливі аспекти емоційної сфери дитини, які є важливими для забезпечення комфортного та безпечного освітнього середовища, стимулювання її особистісного розвитку, формування соціально-емоційних компетентностей та підвищення ефективності педагогічної взаємодії у навчальному процесі. Отримані дані також дозволяють педагогам і психологам планувати індивідуальні та групові корекційні заходи, що сприяють гармонійному розвитку дитини з ООП і підвищують рівень її адаптації в колективі (див. Дод. В).

5. Авторська методика «Невербальний портрет педагога»

Методика «Невербальний портрет педагога» є авторською розробкою, яка спирається на проєктивний підхід і має на меті надати дітям з ООП можливість висловити своє сприйняття педагогів через образні та візуальні засоби. Цей підхід особливо цінний у роботі з дітьми, які мають обмежені вербальні можливості або труднощі у словесному описі власних емоцій та сприйняття. За допомогою творчого завдання дитина отримує можливість «показати» свої відчуття, реакції та емоційне ставлення до педагогів у зручній і доступній формі.

Процедура методики побудована на виконанні спеціального завдання: дітям пропонується намалювати два образи вчителя – «вчителя, з яким добре» та «вчителя, з яким складно». Під час подальшої роботи з корекційним педагогом, психологом або педагогом уточнюються деталі малюнка: які саме риси зовнішності та невербальної поведінки дитини привертають увагу, які жести, міміка чи інтонації вчителя сприймаються як позитивні або негативні. Також звертається увага на колір, розміри та інші художні елементи, що можуть сигналізувати про емоційний стан дитини, її відчуття безпеки або дискомфорту (див. Дод. Г).

Основна цінність методики полягає в тому, що вона дозволяє зафіксувати ті невербальні сигнали педагогів, які діти ідентифікують як безпечні, приємні або, навпаки, тривожні, неприємні. Це дає можливість оцінити емоційні установки дитини щодо педагогів, що є надзвичайно важливою інформацією для створення комфортного, безпечного освітнього середовища.

Методика «Невербальний портрет педагога» дозволяє не лише виявити емоційні установки, але й аналізувати специфіку сприйняття різних невербальних каналів комунікації – зорового контакту, міміки, жестів, дистанції, темпу і інтонації мовлення. Наприклад, дитина може показати, що певний жарт або голосовий тон викликає у неї відчуття страху чи тривоги, тоді як дружня усмішка та підтримуючий жест сприймаються як сигнал безпеки. Такий аналіз надає педагогам і психологам конкретні рекомендації щодо корекції власної поведінки і невербальних сигналів для покращення взаємодії.

Отже, методика «Невербальний портрет педагога» дає можливість більше зрозуміти емоційний клімат у стосунках між дитиною та педагогом через призму невербальної комунікації, що особливо актуально для дітей з ООП, у яких вербальні способи самовираження обмежені або недостатньо розвинені. Результати цієї методики слугують основою для професійної самооцінки педагогів, планування індивідуальної підтримки дітей, підвищення ефективності навчально-виховного процесу та формування позитивного соціально-психологічного середовища в інклюзивній школі.

Отримані результати створюють надійну та обґрунтовану основу для розробки, яка буде спрямована на гармонізацію взаємодії між педагогами та учнями з особливими освітніми потребами. Реалізація програми формувального етапу дозволить підвищити рівень взаємодії між педагогами та засобами невербальної комунікації.

2.2. Аналіз отриманих результатів

На основі проведеного комплексного дослідження, що містило спостереження, анкетування, тестування, опитування батьків та проєктивні методики, вдалося отримати цілісну картину стану невербальної комунікації в системі «педагог – дитина з особливими освітніми потребами». Поєднання різних методів дозволило виявити як сильні сторони педагогічної взаємодії, так і аспекти, що потребують удосконалення. Крім того, дослідження дало змогу визначити особливості сприйняття і реакцій дітей різних категорій на невербальні та альтернативні засоби комунікації. Наведемо результати за кожним із використаних методів.

У процесі спостереження було зафіксовано понад 60 годин навчального процесу та детально проаналізовано понад 30 різних ситуацій взаємодії, що охоплювали уроки, корекційно-розвивальні заняття та позакласні заходи. Було відзначено основні аспекти невербальної комунікації, такі як використання педагогом зорового контакту, міміки, жестів, тональності голосу та фізичної дистанції, а також їх вплив на включеність дітей у навчальну діяльність. Спостереження дозволило виявити закономірності у реагуванні дітей на різні невербальні сигнали (позитивні, нейтральні та тривожні), що дало змогу окреслити ефективні педагогічні стратегії та виявити потенційні труднощі у взаємодії, які потребують подальшої уваги та корекції.

У таблиці 2.1 відображені загальні результати спостереження:

Таблиця 2.1

Загальні результати спостереження

Параметр оцінки	Наявність	Відсутність
Використання зорового контакту	87,5%	12,5 %
Підкріплювальні жести	62,5%	37,5 %
Дотримання комфортної дистанції	75%	25 %
Невідповідність інтонації міміки	50%	50 %
Ігнорування невербальних сигналів дитини	37,5%	62,5 %
Відсутність варіацій міміки	25%	75 %

Загалом, аналіз отриманих даних дозволив виявити як позитивні, так і проблемні аспекти у застосуванні невербальної комунікації педагогами під час роботи з дітьми з ООП.

Серед позитивних аспектів варто відзначити, що у 87,5% випадків педагоги підтримували зоровий контакт із учнями, що сприяло кращому зосередженню уваги дітей на навчальному процесі та покращувало їхнє сприйняття інформації. Крім того, 62,5% педагогів активно застосовували підкріплювальні жести, такі як показ, махання, підняття великого пальця або інші рухові сигнали, особливо під час пояснення інструкцій та демонстрації завдань. Важливим фактором була також увага до дотримання комфортної зони дистанції під час взаємодії: у 75% випадків ця умова виконувалася, що є надзвичайно важливим для дітей з розладами аутистичного спектра та синдромом дефіциту уваги з гіперактивністю, оскільки дозволяє знизити рівень тривожності та підвищити відчуття безпеки у навчальному середовищі.

Водночас спостерігалися й певні недоліки, які можуть впливати на ефективність педагогічної комунікації. У 50% випадків було зафіксовано невідповідність між інтонацією та мімікою, коли різкий або підвищений тон голосу поєднувався з нейтральним або невиразним виразом обличчя, що могло викликати дезорієнтацію та непорозуміння у дітей. Крім того, у 37,5% випадків спостерігалось ігнорування педагогами невербальних сигналів дітей, таких як відведення погляду, закриті пози або жести уникнення, що негативно впливало

на якість взаємодії та формування довірливих відносин. Також у 25% педагогів простежувалася низька варіативність міміки, що робило їхню невербальну комунікацію менш живою, зменшуючи здатність створювати емоційно насичене й стимулююче середовище для навчання. Ці спостереження свідчать про необхідність цілеспрямованого підвищення компетентності педагогів у сфері невербальної взаємодії, що сприятиме більш ефективному навчальному процесу та розвитку соціально-емоційних навичок учнів із ООП.

За результатами анкетування педагогів на тему «Невербальна комунікація у взаємодії з дітьми з особливими освітніми потребами (ООП)» було опрацьовано відповіді десяти учасників. У першому розділі анкети респонденти продемонстрували високий рівень обізнаності із засобами невербальної комунікації. 100% учасників зазначили такі основні засоби, як жести, міміка та зоровий контакт. Значна частина респондентів також відзначила інтонацію (90%), позу або положення тіла (80%) та тембр голосу (70%), що свідчить про розуміння багатовимірності невербальної взаємодії. Водночас лише 40% учасників включили до невербальних засобів колір одягу, а писемне мовлення як невербальне віднесло лише 10%, що вказує на певні непорозуміння щодо класифікації комунікативних засобів і потребує додаткового роз'яснення у контексті професійної підготовки. Щодо самооцінки знань теоретичних основ невербальної комунікації, 50% педагогів оцінили свій рівень як «достатній», 20% – як «високий», ще 20% – як «середній», а 10% визнали низький рівень знань, що свідчить про різний рівень підготовки та потребу у систематичному підвищенні кваліфікації.

Другий блок анкети був присвячений самооцінці комунікативних умінь педагогів. Так, 40% опитаних зазначили, що постійно свідомо використовують невербальні засоби у своїй роботі, ще 30% – часто, 20% – іноді, а лише (10%) – рідко. Це свідчить про наявність практичних навичок у більшості педагогів, проте водночас демонструє потребу у розвитку регулярного усвідомленого застосування невербальних засобів у роботі з дітьми з ООП. Щодо здатності розпізнавати невербальні сигнали учнів, лише 10% респондентів оцінили свої

вміння як «дуже добрі», 40% – «добрі», 30% – «задовільні», а 20% вказали на труднощі у цій сфері, що вказує на значну потребу у вдосконаленні навичок інтерпретації невербальних сигналів дітей. Більшість педагогів (80%) переконані, що невербальна комунікація суттєво впливає на ефективність спілкування з дітьми з ООП, ще 10% вважають, що такий вплив може бути частковим або не завжди значущим, що підкреслює усвідомлене розуміння ролі невербальних засобів у педагогічній практиці та важливість їх системного використання для забезпечення ефективної взаємодії з учнями.

Розділ, присвячений типовим труднощам у процесі взаємодії з дітьми з ООП, виявив низку ключових проблем, з якими стикаються педагоги. Найпоширенішою виявилася нерозуміння реакцій дитини – так відповіли 80% респондентів, що свідчить про високу складність інтерпретації невербальних сигналів у дітей з ООП та потребу у розвитку спеціалізованих навичок спостереження і аналізу поведінки. Відсутність зорового контакту фіксувалася у 60% випадків, а нерозбірливість невербальних сигналів – у 50%, що обмежує ефективність педагогічної взаємодії та може створювати бар'єри у навчальному процесі. Половина учасників зазначила емоційне виснаження, що підкреслює психологічну напругу, пов'язану з роботою у специфічних умовах, а частина педагогів вказала на власну неготовність до адаптації спілкування (40%) та брак спеціальної підготовки (30%), що додатково ускладнює процес встановлення ефективного контакту з учнями.

У випадках непорозуміння з боку дитини 70% педагогів намагалися застосувати альтернативні методи комунікації, змінюючи підхід або використовуючи інші невербальні засоби, а 40% зверталися по допомогу до колег чи психологів, що демонструє усвідомлення необхідності командної підтримки та міждисциплінарної взаємодії. Водночас 10% респондентів відзначили, що іноді вдаються до відсторонення дитини від ситуації або ігнорують проблему, що свідчить про важливість професійного супроводу та навчання управлінню емоційним вигоранням. У розділі, присвяченому конфліктним ситуаціям, 70% опитаних зізналися, що стикалися з

непорозуміннями у спілкуванні з дітьми з ООП, зумовленими труднощами у комунікації, тоді як 30% не мали подібного досвіду. Вільні відповіді респондентів демонструють, що найчастіше проблеми виникали через неправильну інтерпретацію поведінкових сигналів дитини або через відсутність очного контакту, що ускладнювало встановлення довіри та ефективного зворотного зв'язку.

Щодо готовності вдосконалювати власні навички невербальної комунікації, 60% опитаних відповіли «так, однозначно», ще 30% висловили готовність за умов наявності відповідних курсів або тренінгів, а 10% розглядали цю можливість у майбутньому. Жоден учасник не відмовився від потенційного розвитку у цій сфері, що свідчить про усвідомлену мотивацію педагогів підвищувати свою компетентність. Найбільш зручними формами підвищення кваліфікації вони вважають практичні семінари з кейсами (70%), онлайн-курси (60%) та очні тренінги (50%), а 40% віддали перевагу самостійному опрацюванню навчальних матеріалів. Додатково 10% респондентів зазначили інші форми навчання, що підкреслює різноманітність потреб та індивідуальні підходи до професійного розвитку. Ці результати вказують на необхідність комплексного підходу до підвищення кваліфікації педагогів, який поєднував би теоретичну підготовку, практичні справи та психологічну підтримку для ефективного впровадження невербальної комунікації у навчальний процес.

Загалом результати анкетування свідчать про наявність зацікавленості та розуміння важливості невербальної комунікації серед педагогів, що працюють з дітьми з ООП. У той же час, виявлено потребу у підвищенні кваліфікації, зокрема у вдосконаленні теоретичних знань і практичних навичок розпізнавання та використання невербальних засобів. Також спостерігається потреба у підтримці фахівців щодо подолання емоційного вигорання, що є невід'ємною частиною роботи з дітьми з особливими потребами.

Під час проходження *методики Н. Холл для оцінки емоційного інтелекту* серед трьох професійних груп (вчителів, корекційних педагогів і психологів)

було виявлено певні відмінності у рівнях усвідомлення та регуляції емоцій (див. рис. 2.1 та табл. 2.2).

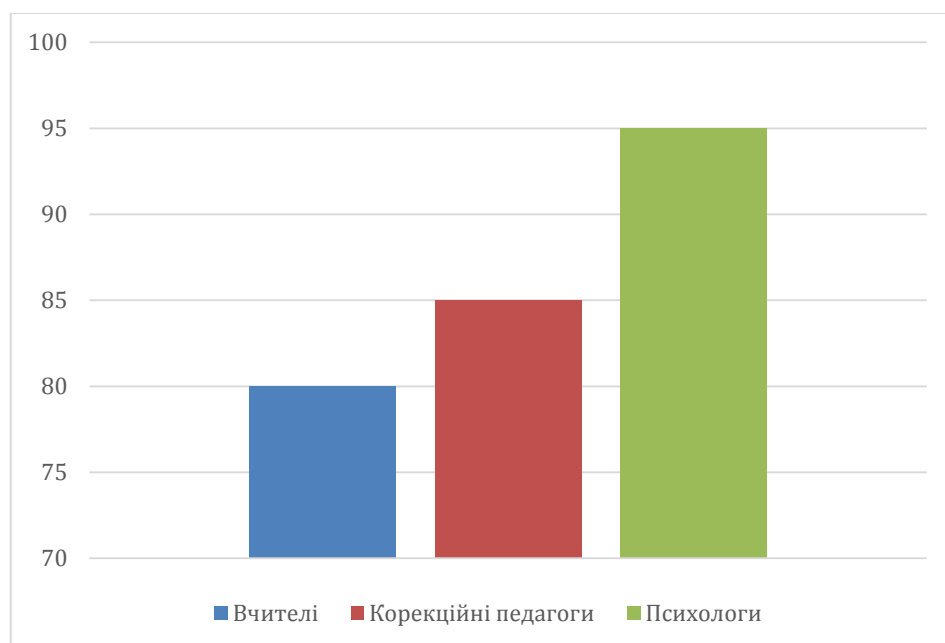

Рис. 2.2.1. Результати тестування емоційного інтелекту (за Н. Холл)

Таблиця 2.2

Результати тестування емоційного інтелекту (за Н. Холл)

Професійна група	Рівень емоційного інтелекту (%)	Основні характеристики
Вчителі	80	Середній рівень, здатність розуміти і контролювати емоції, потребують розвитку в розпізнаванні складних емоцій
Корекційні педагоги	85-90	Впевненість у розпізнаванні та регуляції емоцій
Психологи	95-100	Найвищий рівень, глибоке розуміння емоцій, здатність до саморефлексії та емпатії

Аналіз результатів дослідження емоційного інтелекту серед педагогічних працівників показав, що вчителі демонструють середній рівень розвитку цієї компетентності, оцінюючи себе приблизно на 80% від максимально можливого результату. Загалом це свідчить про їхню здатність розуміти власні емоції, контролювати їх у процесі взаємодії з учнями та підтримувати емоційний клімат у класі. Водночас детальніший аналіз показав, що у деяких аспектах, таких як розпізнавання складних емоційних станів у дітей або реагування на

неочікувані поведінкові прояви, вчителі виявляли меншу впевненість у своїх діях.

Корекційні педагоги продемонстрували трохи вищий рівень емоційного інтелекту, оцінюючи себе на 85–90% від максимальної можливої оцінки. Їхні результати свідчать про високий рівень чутливості до емоцій як власних, так і пацієнтів, що є критично важливим у роботі з дітьми та дорослими, які мають мовні порушення або труднощі у вербальній комунікації. Логопеди більш впевнено оцінювали свої навички розпізнавання емоційних сигналів, а також здатність регулювати власні емоційні реакції для створення комфортного терапевтичного середовища.

Найвищі показники емоційного інтелекту зафіксовано у психологів – близько 95–100% від максимальної оцінки. Це цілком відповідає їх професійній підготовці, яка передбачає глибоке розуміння емоційних процесів, розвиток емпатії та навичок саморефлексії. Психологи майже у всіх аспектах дослідження ставили собі найвищі оцінки, що підтверджує їх компетентність у сфері емоційного інтелекту та здатність ефективно підтримувати дітей з особливими освітніми потребами. Отримані результати дозволяють зробити висновок, що рівень розвитку емоційного інтелекту педагогів прямо впливає на якість комунікації з учнями та на ефективність реалізації навчально-виховного процесу.

Отже, результати методики свідчать про те, що всі три групи педагогів мають достатній рівень емоційного інтелекту для ефективної професійної діяльності. Проте між групами спостерігаються відмінності: психологи демонструють найвищий рівень розвитку емоційного інтелекту, корекційні педагоги мають трохи нижчі показники, а вчителі показали потенціал для подальшого розвитку, особливо в аспектах розпізнавання тонких емоційних проявів у дітей, управління складними емоційними ситуаціями та підтримки емоційного клімату у класі.

Під час опитування 10 батьків було досліджено їхні враження щодо комфорту перебування дітей у навчальному середовищі, особливостей взаємодії та комунікації з педагогами.

На питання, чи відчуває дитина комфорт у школі, 40% батьків відповіли, що їхні діти завжди почувуються комфортно. Ще 30% респондентів зазначили, що комфорт спостерігається часто. Водночас 20% батьків відповіли, що комфорт їхні діти відчувають лише іноді, а 10% – що це трапляється рідко. Жоден із опитаних не повідомив про повну відсутність відчуття комфорту. Загалом ці результати демонструють, що більшість дітей мають позитивне ставлення до шкільного середовища, однак у певної частини учнів все ж таки виникають елементи дискомфорту, які можуть бути пов'язані як з міжособистісними відносинами, так і з особливостями організації навчального процесу.

Щодо питання про те, чи розповідає дитина батькам про вчителя, заняття та шкільне життя, отримані відповіді також дають підстави для цікавих висновків. 20% батьків зазначили, що їхні діти завжди активно діляться враженнями, розповідаючи про перебіг уроків, ставлення до вчителів і власні досягнення. Ще 40% респондентів відповіли, що такі розмови відбуваються часто, а 30% – що діти іноді розповідають про своє шкільне життя. Лише 10% батьків зауважили, що їхні діти рідко діляться відповідною інформацією. Показово, що жоден з опитаних не вказав на повну відсутність таких розмов. Це означає, що у більшості випадків діти прагнуть до комунікації, навіть якщо вона є не завжди регулярною. Загалом дані свідчать про наявність відкритого діалогу між школярами та їхніми батьками, проте вони також вказують на потребу формування більш стійкої та послідовної комунікативної взаємодії, яка сприятиме кращому розумінню внутрішнього світу дитини та її потреб.

Вивчаючи реакцію дітей на дотик, міміку та інтонацію інших людей, батьки надали різнобічну інформацію, яка дозволяє оцінити рівень сприйняття невербальної комунікації у дітей з ООП. 30% опитаних зазначили, що їхні діти дуже чутливо реагують на емоційні прояви оточення і легко розпізнають емоції

інших людей. Ще 40% батьків відповіли, що їхні діти реагують чутливо, проте іноді допускають помилки у розумінні емоцій. Водночас 20% респондентів відзначили, що їхні діти рідко звертають увагу на невербальні сигнали, що ускладнює їхню комунікацію з оточенням, а 10% повідомили, що діти уникають контакту та негативно реагують на такі прояви, демонструючи тривожність або дискомфорт у міжособистісних взаємодіях. Жоден із батьків не зазначив, що не може визначити реакцію дитини, або що не помічав її поведінкових особливостей у цьому контексті. Загалом ці дані показують, що більшість дітей активно розвивають здатність сприймати та інтерпретувати невербальну комунікацію, проте частина школярів стикається з труднощами у цій сфері.

Щодо спостережень за прогресом у поведінці та комунікаційних навичках дітей, 20% батьків відзначили значний прогрес, що проявляється у більш активній взаємодії з педагогами та однокласниками. 50% респондентів повідомили про часткові позитивні зміни, проте ще потребують підтримки та регулярного контролю з боку педагогів. Водночас 20% батьків вважають, що прогресу наразі не спостерігається, а 10% відзначили, що поведінка дитини погіршилася, що може свідчити про потребу у більш індивідуалізованому підході. Така динаміка демонструє, що хоча більшість дітей роблять помітні кроки вперед у розвитку соціальних і комунікаційних навичок, існують окремі випадки стагнації або погіршення, які потребують своєчасної діагностики, підтримки та корекційних заходів з боку педагогів та батьків.

Відкрите питання про труднощі у взаємодії дитини з педагогами надало можливість більш глибоко зрозуміти проблемні аспекти шкільної комунікації з точки зору батьків. На думку 40% респондентів, найбільшою складністю є недостатня увага педагогів до емоційного стану дитини. Це проявляється у недостатньому виявленні ознак тривоги, дискомфорту чи радості, а також у несвоєчасному реагуванні на емоційні сигнали дитини. Ще 30% батьків підкреслили проблеми зі сприйняттям індивідуальних потреб дітей, що вказує на загальну тенденцію до стандартизованого підходу у навчанні, який не

завжди враховує особливості кожної дитини. 20% опитаних відмітили відсутність належного індивідуального підходу, що може проявлятися у рутинності методів навчання або недостатній гнучкості педагогів у адаптації завдань під конкретні потреби учнів. 10% респондентів звернули увагу на труднощі у невербальній комунікації між педагогами та дітьми, що включає недостатнє використання міміки, жестів, інтонації та просторових сигналів, необхідних для ефективного контакту з учнями з особливими освітніми потребами.

Питання щодо відчуття підтримки з боку педагогів показало, що більшість батьків оцінюють її як достатню, але існують і певні прогалини. Наприклад, 30% респондентів зазначили, що їхні діти завжди відчувають підтримку педагогів. 40% батьків відмітили, що підтримка надається часто, проте не завжди у повному обсязі, що може частково впливати на впевненість дитини у своїх здібностях. 20% респондентів вказали, що підтримка відчувається іноді, що свідчить про непослідовність або недостатню увагу з боку педагогів, а 10% зазначили, що підтримка надається рідко, що може викликати відчуття самотності та невпевненості у дітей. Жоден з опитаних не відповів, що їхні діти ніколи не отримують підтримки. Ці результати свідчать про загалом позитивну оцінку батьками педагогічної підтримки, проте водночас підкреслюють потребу у підвищенні її якості та регулярності для створення більш комфортного, безпечного та емоційно сприятливого середовища для дітей з особливими освітніми потребами.

На останнє відкрите питання про побажання і рекомендації щодо покращення взаємодії між дитиною і педагогами 40% батьків вказали на необхідність більшої уваги до емоційних потреб дітей, підкреслюючи важливість чутливого та уважного ставлення педагогів до стану дитини під час навчального процесу. 30% респондентів наголосили на потребі індивідуалізації підходів до кожної дитини, враховуючи її особливості, темп навчання та потреби у підтримці, що дозволяє більш ефективно адаптувати освітній процес і забезпечити комфорт для кожного учня. 20% батьків зазначили необхідність

частішої зворотної комунікації між школою та родиною, що допомагає батькам краще розуміти успіхи та труднощі своїх дітей, а також своєчасно реагувати на виникаючі проблеми. 10% опитаних запропонували проводити спеціальні тренінги для педагогів з розвитку емоційної компетентності, що сприятиме підвищенню їхньої здатності розпізнавати емоційні сигнали дітей і адекватно на них реагувати.

Загалом, результати опитування свідчать про достатньо високий рівень задоволеності батьків шкільною атмосферою, педагогічною підтримкою та умовами навчання дітей з ООП. Водночас вони вказують на конкретні сфери, які потребують удосконалення, особливо у сфері емоційної взаємодії, чутливості педагогів до стану дитини та застосування індивідуалізованих методів навчання. Використання отриманих даних дозволяє педагогам не лише коригувати власну діяльність, але й розробляти стратегічні підходи до формування комфортного, безпечного та підтримуючого середовища, що сприятиме успішній соціалізації, навчальним досягненням та всебічному розвитку кожної дитини з ООП.

Аналіз результатів методики «Невербальний портрет педагога», проведеної з 12 дітьми з ООП віком від 7 до 12 років, виявив цікаві особливості сприйняття педагогів через невербальні образи (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Результати методики «Невербальний портрет педагога»

Параметр аналізу	Відсоток (%)
«Хороший» педагог — відкриті жести, усмішка, яскраві кольори	75%
Менш виразні позитивні образи	25%
«Складний» педагог — замкнені пози, темні кольори	83%
Менш виражені негативні характеристики	17%
Доброзичливі жести й тон у «хорошого» вчителя	67%
Тривожна невербальна поведінка «складного» вчителя	75%
Комфортне, довірливе ставлення до «хорошого» вчителя	67%
Стриманість або страх у стосунках з «хорошим»	33%
Дискомфорт, небажання контакту з «складним» вчителем	83%

Отже, більшість дітей, а саме 75%, у своїх малюнках зобразили «хорошого» вчителя з відкритими жестами, усмішкою, доброзичливим поглядом та використанням яскравих, приємних кольорів. Такий спосіб передачі образу свідчить про їхнє відчуття комфорту, безпеки та довіри під час взаємодії з педагогом, а також про позитивне емоційне сприйняття навчального процесу. Ці малюнки відображають внутрішнє емоційне благополуччя дітей, їх готовність до співпраці та відкритість у комунікації. Проте у 25% малюнків позитивні характеристики були менш виразними, наприклад, педагог зображувався з більш стриманою мімікою або менш відкритими позами, що може свідчити про наявність певних труднощів у формуванні довірливих стосунків або емоційного контакту між дитиною та вчителем. Такі спостереження вказують на потребу педагогів у більш уважному та чутливому підході до емоційного стану окремих учнів.

Щодо образу «складного» вчителя, 83% дітей намалювали його із замкненими позами, похмурим виразом обличчя, стриманою або агресивною мімікою та використанням темних або холодних кольорів, що відображає їхній емоційний дискомфорт, страх чи тривогу під час взаємодії. Лише у 17% випадків негативні характеристики були менш вираженими, що може свідчити про більш нейтральне або менш тривожне сприйняття, а також про наявність особистісних ресурсів у дитини для регуляції емоцій у складних ситуаціях. Щодо сприйняття невербальних сигналів, більшість дітей, приблизно 67%, відзначили, що жести, інтонація та міміка «хорошого» педагога були доброзичливими, підтримуючими і сприяли створенню атмосфери безпеки, спокою та довіри. Водночас 75% дітей підкреслили, що невербальна поведінка «складного» вчителя, зокрема різка інтонація, закриті пози та холодні жести, викликала у них почуття тривоги, дискомфорту або навіть страху.

Також 67% дітей охарактеризували свої стосунки з «хорошим» педагогом як комфортні, відкриті до спілкування та підтримки. Вони зазначали, що відчувають себе безпечно, можуть вільно ставити запитання, обговорювати навчальний матеріал та ділитися своїми емоціями. Такий позитивний досвід

взаємодії сприяє формуванню довіри, підтримує мотивацію до навчання та створює сприятливий емоційний клімат у класі. Водночас 33% дітей відчували певну стриманість або навіть страх у взаємодії з «хорошим» педагогом, що може бути пов'язано з індивідуальними особливостями сприйняття дитини, попереднім досвідом взаємодії або недостатньою чутливістю педагога до специфічних потреб учня.

У випадку «складного» вчителя дискомфорт, напруженість та небажання контактувати відчували 83% дітей. Вони зазначали, що відчувають страх, тривогу або невпевненість під час занять, а також прагнули уникати спілкування, що негативно впливає на навчальну активність та емоційний стан. Лише 17% дітей повідомили про більш нейтральне або менш тривожне сприйняття, що свідчить про наявність індивідуальних ресурсів для адаптації до складних емоційних ситуацій. Результати дослідження демонструють наявність чітких емоційних відмінностей у сприйнятті дітей педагогів, що безпосередньо пов'язано з невербальними сигналами, які вони передають: відкриті жести, усмішка та доброзичлива інтонація сприяють формуванню позитивних стосунків, тоді як замкнені пози, похмура міміка та різка інтонація викликають страх і дискомфорт.

Отже, результати дослідження довели необхідність формування цілеспрямованої програми гармонізації взаємодії між педагогами та учнями. Гармонізація взаємодії між учителем і дитиною з ООП можлива лише за умов розвитку вчителя як емоційно чутливого, толерантного, здатного транслювати безпеку, прийняття та підтримку через несловесні засоби.

2.3. Методичне забезпечення організації гармонізації взаємодії між педагогами та учнями з особливими освітніми потребами засобами невербальної комунікації

Методичне забезпечення гармонізації взаємодії передбачає поєднання традиційних невербальних засобів з додатковими альтернативними каналами

комунікації, спеціально підібраними для кожної категорії учнів з особливими освітніми потребами.

1. Діти з порушенням зору

Для дитини, яка тільки починає активно адаптуватися до навчального середовища та потребує більшої підтримки в орієнтації, педагог використовує:

- інтонаційне підкреслення ключових моментів навчального матеріалу;
- сигналізує про зміну завдань або етапів діяльності;
- підсилює розуміння інформації через емоційне забарвлення голосу;
- використовує оптимальний темп та ритм мовлення;

Додатково до цього, методичне забезпечення містить альтернативні канали комунікації:

- тактильні дидактичні матеріали, які дозволяють через дотик відтворювати предмети, форми або схеми;
- рельєфні зображення, що допомагають візуалізувати інформацію у тактильному форматі;
- аудіозаписи, які забезпечують повторення та закріплення навчального матеріалу, сприяють розвитку слухової пам'яті та уваги.

Для дитини, яка вже має певний досвід навчання та кращу адаптацію до шкільних умов, педагог застосовує більш складні форми невербальної комунікації:

- жести та демонстрація дій через дотик, що дозволяють дитині відтворювати навчальні дії та зрозуміти послідовність завдань

Додаткові альтернативні засоби комунікації для цієї дитини:

- шрифти Брайля;
- голосові підказки
- інтерактивні пристрої з аудіо

2. Діти з порушенням слуху

Для молодшої дитини, педагогічна робота має бути особливо структурованою, послідовною та наочною. Дитина цього віку потребує регулярного повторення і закріплення навчального матеріалу за допомогою наочних сигналів і предметної демонстрації.

Основними засобами невербальної комунікації є:

- чіткі жести
- пантоміма
- артикуляційне підкреслення слів за допомогою міміки
- демонстрація дій із предметами
- використання пози, що сигналізують про очікування дії чи реакції
- використання кольорових вказівників, маркерів, наочних схем та плакатів, що допомагають виділити ключові моменти заняття та структурувати матеріал.

Такі невербальні сигнали повинні бути зрозумілими, повторюваними і стабільними, щоб дитина могла легко орієнтуватися у навчальному процесі та відчувати передбачуваність подій.

Додаткові альтернативні засоби комунікації:

- письмові інструкції
- картки з піктограмами
- субтитровані відео та інтерактивні екрани
- письмові інструкції

Картки з піктограмами і графічними підказками створюють візуальне підкріплення завдань і допомагають засвоювати послідовність дій. Субтитровані відео пояснюють складніші терміни, демонструють алгоритми виконання завдань та наочні приклади поведінки, сприяючи розвитку логічного мислення та розширенню словникового запасу. Інтерактивні екрани дозволяють учню активно взаємодіяти з навчальним матеріалом, обирати завдання, робити позначки та отримувати миттєвий зворотний зв'язок.

Для старшої дитини, педагогічна робота ускладнюється, оскільки навчальний матеріал стає більш абстрактним і вимагає високого рівня концентрації уваги.

Невербальні засоби комунікації для дев'ятирічного учня включають: -

- чітку і стабільну міміку
- демонстрацію дій у реальному часі
- використання візуальних таймерів, що сигналізують про початок і завершення завдань або зміну видів діяльності.

Використання чітких поз, ритмічних жестів та візуальних індикаторів уваги допомагає дитині зосередитися, контролювати свій час і послідовність виконання завдань, а також підтримує емоційний комфорт протягом заняття.

Додаткові альтернативні засоби комунікації для старшого учня:

- системи жестової мови або адаптовані жести
- інтерактивні екрани для роботи з навчальними матеріалами,
- графічні презентації та субтитровані відео.

При організації занять педагог повинен враховувати індивідуальні особливості кожної дитини. Для молодшого учня доцільно застосовувати короткі навчальні блоки, повторення ключових дій через наочні послідовні демонстрації та візуальні підказки. Можна використовувати ігрові елементи, наприклад, картки з малюнками для пояснення завдань або інтерактивні вправи на екрані, що дозволяють дитині виконувати дії у безпечному середовищі з миттєвим зворотним зв'язком. Для старшого учня заняття можна розширювати за часом і змістом, ускладнювати завдання та додавати елементи дослідницької роботи або групових проєктів, де дитина може застосовувати візуальні сигнали, графічні підказки та субтитровані відеоматеріали для виконання завдань.

3. Діти з інтелектуальними порушеннями

Діти з інтелектуальними порушеннями потребують особливого підходу до організації педагогічної взаємодії, адже їхні когнітивні можливості обмежені, вони мають труднощі із запам'ятовуванням, концентрацією уваги, мовленням та самоконтролем. У роботі з цією категорією учнів найважливішим

є створення зрозумілого, структурованого й передбачуваного освітнього середовища, де кожна інструкція супроводжується простими невербальними сигналами й підкріплюється додатковими засобами комунікації. Особливе значення мають жести, демонстрація дій, міміка та використання кольорових маркерів, які допомагають дитині зрозуміти завдання навіть тоді, коли словесна інструкція є для неї занадто складною. Педагогічна взаємодія з такою групою дітей повинна бути максимально наочною, конкретною та емоційно забарвленою, щоб підтримувати інтерес і стимулювати активну участь у навчанні.

У роботі з меншою дитиною педагог застосовує прості жести та обов'язкову демонстрацію дій. Учитель, наприклад, не лише говорить «візьми ручку», а й сам бере її, показуючи дитині необхідну дію. Для підтримки уваги й структурування завдань використовуються кольорові маркери: червоний сигналізує про необхідність зупинитися, зелений підказує, що можна починати працювати, а жовтий попереджає про важливий момент. У роботі з цією дитиною ефективними є піктограми й прості схеми, які допомагають закріплювати щоденні алгоритми дій, наприклад, «помий руки – візьми рушник – витри руки». Загалом це зменшує тривожність і формує поступову навичку самостійності. Водночас використовуються планшетні програми з елементарними інтерактивними вправами, які в ігровій формі розвивають пам'ять та увагу.

Для дитини, яка вже адаптувалась до навчання важливу роль відіграє міміка вчителя, яка підсилює емоційне сприйняття: посмішка стає сигналом схвалення, а серйозний вираз обличчя допомагає дитині зосередитися. Жести використовуються для пояснення завдань і підкріплюються демонстрацією, що дає можливість дитині повторювати дії. Дуже корисними стають картки з алгоритмами дій: вони дозволяють дитині побачити весь процес у вигляді зрозумілої послідовності кроків. Під час письма, наприклад, картки можуть відображати інструкцію «відкрий зошит – візьми ручку – напиши букву – поклади ручку», що значно зменшує кількість усних пояснень і допомагає

дитині відчувати впевненість у виконанні завдання. Інтерактивні дидактичні матеріали, такі як пазли чи розмальовки із візуальними підказками, роблять процес навчання більш захопливим і підтримують мотивацію.

Старша дитина з інтелектуальними порушеннями вже прагне більшої самостійності, але потребує чіткої структурованості завдань і постійної підтримки з боку педагога. Тут важливим стає використання покрокових схем та демонстрації дій. Учитель показує виконання завдання від початку до кінця, а дитина повторює його разом із візуальними підказками. Це може стосуватися побутових дій, наприклад «як застелити ліжко», або навчальних завдань, як-от «як розв'язати приклад». На кожному етапі дитина отримує невербальні підказки у вигляді жесту, а також картку з відповідним зображенням. Додатково використовуються адаптовані навчальні програми на планшетах, які містять озвучені інструкції, інтерактивні картинки й можливість працювати у власному темпі.

Окремо слід відзначити важливість тактильних форм комунікації, що базуються на принципі «тактильний контакт – реакція». Це можуть бути прості дотики, плескання по плечу, передача предметів у руки, що сигналізують про початок або завершення дії. Такі методи допомагають створити відчуття безпеки та підтримки, а також формують міцний емоційний зв'язок між дитиною та педагогом.

4. Діти з розладами аутистичного спектра (РАС)

Невербальна взаємодія з цією категорією дітей має бути спокійною, передбачуваною і повторюваною, щоб дитина могла поступово звикати до сигналів і навчитися правильно їх інтерпретувати.

У дітей молодшого шкільного віку особливу роль відіграє використання стабільної міміки та ритмічних жестів, які виконують функцію «якорів» у спілкуванні. Наприклад, педагог може застосовувати один і той самий жест для позначення початку роботи або завершення завдання, а також підтримувати емоційно нейтральний вираз обличчя, щоб уникнути перевантаження дитини зайвими емоційними відтінками. Для привернення уваги ефективними стають

прості сигнали – підняття руки, легкий зоровий контакт, використання світлових індикаторів, що сигналізують про перехід до нового виду діяльності. Такі інструменти створюють відчуття стабільності та дають змогу дитині швидко зрозуміти, що від неї очікується. Додатково застосовуються картки з піктограмами та соціальні історії, які у доступній формі пояснюють правила поведінки, послідовність дій чи зміни в розпорядку дня. Завдяки цьому дитина поступово розвиває навички прогнозування та безпечного включення у нову ситуацію.

Для старшої дитини педагогічна взаємодія вибудовується на використанні складніших форм візуальної підтримки:

- візуальні розклади, де чітко відображено послідовність занять на день
- таймери, які допомагають контролювати час виконання завдань
- світлові індикатори, що попереджають про зміни у навчальній діяльності
- спеціальні планшети з програмами альтернативної та додаткової комунікації
- сенсорні об'єкти для саморегуляції: антистресові іграшки, тактильні матеріали, предмети з різними фактурами, які допомагають дитині заспокоїтися, зняти напруження та відновити працездатність під час занять.

5. Діти з порушенням опорно-рухового апарату

Діти з порушенням опорно-рухового апарату потребують особливого підходу до організації навчального процесу та взаємодії з педагогом, оскільки їхні фізичні обмеження можуть суттєво впливати на здатність виконувати стандартні навчальні завдання.

Для меншої дитини педагог застосовує міміку, яка передає емоційні відтінки і сигналізує про настання нового етапу заняття або важливий момент навчального матеріалу. Інтонація голосу використовується для акцентування ключових моментів, стимулювання уваги та створення спокійної, підтримуючої

атмосфери. Жести педагога обмежуються доступним для дитини руховим діапазоном і служать сигнальними маркерами для початку або завершення завдань, демонстрації правильної послідовності дій та супроводу пояснень, що дозволяє дитині легше орієнтуватися у навчальному процесі. Додатково до цього використовуються сенсорні панелі та адаптовані навчальні матеріали, які забезпечують тактильну взаємодію з навчальними об'єктами, а також кнопкові пристрої для вибору дій, що дозволяють дитині самостійно керувати активністю під час уроку.

Для дитини, що вже адаптувалась до навчання педагог використовує трохи складніші форми невербальної комунікації. Міміка та інтонація залишаються ключовими засобами передачі інформації та підтримки емоційного контакту, але акцент робиться на візуальних демонстраціях дій, які дозволяють наочно показати послідовність завдань та очікуваний результат без надмірних фізичних зусиль дитини. Жести обмеженої амплітуди слугують сигналами уваги та підкреслюють структуру уроку. Додатково використовуються інтерактивні дошки, планшети та голосові підказки, що допомагають дитині самостійно виконувати завдання та взаємодіяти з матеріалом у зручному для неї темпі. Використання цих засобів стимулює самостійність, підтримує концентрацію та дозволяє дитині відчувати себе повноцінним учасником навчального процесу, незважаючи на фізичні обмеження.

Для старшої дитини педагог застосовує міміко-інтонаційні сигнали для передачі емоційної інформації та структурування навчальної діяльності, а також мінімальні жести, які не перевантажують фізично, але сигналізують про черговість дій та очікувану активність. Додатково активно використовуються адаптовані пристрої для взаємодії з навчальним матеріалом, сенсорні ігри, які розвивають увагу та концентрацію, а також інтерактивні планшети та системи дистанційного управління, що дають можливість дитині брати участь у колективних заняттях та навчальних іграх.

У таблиці 3.1 відображені засоби невербальної та додаткової альтернативної комунікації для організації гармонійної взаємодії з дітьми з особливими освітніми потребами

Таблиця 3.1

Засоби невербальної та додаткової альтернативної комунікації для організації гармонійної взаємодії з дітьми з ООП

№	Категорія дитини	Вік	Засоби невербальної комунікації	Додаткові альтернативні засоби комунікації
1	Порушення зору	7	Інтенаційне підкреслення важливих моментів, темп мовлення	Тактильні дидактичні матеріали, рельєфні зображення, аудіо записи
2	Порушення зору	8	Жести та демонстрація дій через дотик, міміка, що доступна для дотику	Брайлеві тексти, голосові підказки, інтерактивні пристрої з аудіо
3	Порушення слуху	7	Чіткі жести, пантоміма, артикуляційне підкреслення слів	Картки з піктограмами, письмові інструкції, субтитровані відео
4	Порушення слуху	9	Міміка, демонстрація предметів і дій, візуальні таймери	Системи жестової мови, інтерактивні екрани, графічні презентації
5	Інтелектуальні порушення	7	Прості жести, демонстрація дій, кольорові маркери	Піктограми, схеми, покрокові інструкції, адаптовані програми на планшетах
6	Інтелектуальні порушення	10	Міміка для підкреслення емоцій, жести для пояснення завдань	Картки з алгоритмами дій, інтерактивні дидактичні матеріали
7	Інтелектуальні порушення	8	Просте демонстрування дій, жести для пояснення завдань	Піктограми, покрокові схеми, адаптовані навчальні планшети, інтерактивні програми для підтримки самостійності
8	РАС	8	Стабільна міміка, ритмічні жести, чіткі сигнали уваги	Картки з піктограмами, соціальні історії, планшети з програмами ААС
9	РАС	12	Візуальні маркери переходів між заняттями, світлові індикатори	Візуальні розклади, таймери, сенсорні об'єкти для регуляції емоцій
10	ПОРА	9	Міміка, інтонація, жести в межах доступного рухового діапазону	Сенсорні панелі, кнопкові пристрої для вибору дій, адаптовані навчальні матеріали
11	ПОРА	11	Візуальні демонстрації дій, жести обмеженої амплітуди	Голосові підказки, інтерактивні дошки, планшети для дистанційного управління
12	ПОРА	12	Міміко-інтонаційні сигнали, жести з мінімальною активністю	Адаптовані пристрої для взаємодії, сенсорні ігри для навчання та уваги

У таблиці представлено комплексний підхід до організації гармонійної взаємодії між педагогом та дітьми з ООП, демонструючи, які засоби невербальної комунікації та додаткові альтернативні канали підтримки використовуються для кожної категорії учнів залежно від їхніх індивідуальних потреб і віку. Вона дозволяє систематизувати інформацію щодо конкретних стратегій роботи з дітьми з порушенням зору, слуху, інтелектуальними порушеннями, розладами аутистичного спектра та порушеннями опорно-рухового апарату, показуючи, як поєднання міміки, жестів, інтонації, візуальних і тактильних засобів разом із адаптованими навчальними матеріалами, сенсорними пристроями, інтерактивними дошками та спеціальними програмами для комунікації сприяє гармонізації стосунків між педагогом та учнем.

ВИСНОВКИ

Аналіз літературних джерел та здійснене нами дослідження дали змогу зробити наступні висновки.

Визначено, що взаємодія педагогів і учнів у навчально-виховному процесі є важливою частиною сучасної освіти, що забезпечує ефективне формування знань, умінь і компетентностей учнів, їх соціальний, моральний та творчий розвиток. Вона ґрунтується на принципах партнерства, діалогу, довіри та взаємоповаги, поєднує навчальні та виховні аспекти, враховує індивідуальні особливості учнів і сприяє їхній самореалізації. Ефективна педагогічна взаємодія потребує високого рівня професійної майстерності вчителя, його здатності організовувати різноманітні форми діяльності, мотивувати учнів і створювати сприятливе освітнє середовище.

Досліджено, що роль невербальної комунікації у взаємодії педагогів і учнів з ООП є надзвичайно важливою. Вона виступає не лише засобом передавання інформації, а й інструментом формування емоційного контакту, довіри, підтримки та мотивації, що особливо критично для дітей, які мають труднощі з вербальною комунікацією.

Констатувальний етап дослідження обґрунтовано необхідністю визначення рівня взаємодії між педагогами та учнями з ООП. Застосування багаторівневої методики, яка поєднувала спостереження, анкетування, психологічне тестування, опитування батьків та авторську методику «Невербальний портрет педагога», дозволило отримати комплексні дані про реальний стан взаємодії в інклюзивному освітньому середовищі. Дані дослідження є основою для розробки програм професійного розвитку педагогів, удосконалення комунікативних стратегій та планування індивідуальної підтримки дітей з ООП, що сприятиме підвищенню ефективності навчально-виховного процесу та гармонізації взаємин у інклюзивному колективі.

Аналіз отриманих результатів комплексного дослідження показав, що ефективність взаємодії педагогів із дітьми з ООП значною мірою залежить від

рівня розвитку їхніх навичок невербальної комунікації та емоційного інтелекту. Спостереження, анкетування, тестування та опитування батьків продемонстрували, що більшість педагогів підтримують зоровий контакт, використовують підкріплювальні жести та дотримуються комфортної дистанції, що сприяє залученню дітей до навчальної діяльності та створює відчуття безпеки. Водночас виявлено низку проблемних аспектів, серед яких невідповідність інтонації міміці, недостатнє реагування на невербальні сигнали дітей та обмежена варіативність міміки, що може знижувати ефективність комунікації та впливати на емоційний стан учнів.

Отримані дані свідчать про необхідність комплексного підходу до підвищення кваліфікації педагогів, який включає розвиток емоційної компетентності, систематичне навчання прийомам ефективної невербальної взаємодії, індивідуалізацію освітнього процесу.

З'ясовано, що методично обґрунтована організація взаємодії педагогів з учнями з ООП передбачає комплексне використання традиційних невербальних засобів комунікації у поєднанні з альтернативними каналами. Такий підхід дозволяє максимально враховувати індивідуальні психофізіологічні, сенсорні та когнітивні особливості кожної дитини, забезпечує ефективне засвоєння навчального матеріалу, формує навички самостійності, критичного мислення та соціальної взаємодії. Крім того, правильно організована невербальна та альтернативна комунікація сприяє зниженню рівня тривожності, створює передбачуване і безпечне середовище.

Розроблено методичне забезпечення, що передбачає систематизований підбір засобів невербальної комунікації та засобів альтернативної додаткової комунікації для різних категорій дітей з особливими освітніми потребами.

Дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми гармонізації взаємин між педагогами та учнями з особливими освітніми потребами засобами невербальної комунікації.

Перспективи дослідження полягають в апробації методичного забезпечення та розробленні тренінгових програм для педагогів.